

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на тему «Повсякденне життя в Радянському Союзі на основі посібників з
домоведення, починаючи з 1960-х років»

Виконала студентка 4 курсу, групи ГІС19/Б
Галузі знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальності 032 Історія та археологія
Освітньої програми «Історія»
Освітній ступінь Бакалавр

_____ Добаріна А.О. _____
(прізвище та ініціали)

Керівник _____ Москалець В. _____
(прізвище та ініціали)

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Львів 2023

*«Повсякденне життя в Радянському Союзі на основі
посібників з домоведення, починаючи з 1960-х років»*

Анотація: У цій роботі я дослідила радянське повсякденне життя крізь призму посібників з домоведення. Моєю початковою точкою були 1960-ті роки. Робота складається із теоретичної частини, де я ознайомлюю з поняттям «Людини радянської», окреслюю контекст виникнення даного феномену, та розказую про безпосередньо самі посібники. У другій частині мого дослідження можна ознайомитися з безпосереднім аналізом інформації з книжок по домашньому господарюванню. Особливу увагу я зосереджувала на становищі жінки в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: Людина Радянська, Homo Sovieticus, повсякденне життя, побут, посібники, домоведення.

«Everyday life in the USSR based on housekeeping guides, since 1960-s»

Abstract: In this work, I have explored Soviet everyday life through the lens of housekeeping guides. My starting point was the 1960s. The work consists of a theoretical part, where I introduce the concept of the "Soviet Man", outline the context of the phenomenon, and talk about the housekeeping books themselves. In the second part of my research, I will present a direct analysis of the information in the housekeeping guides. Particular attention was paid to the position of women in the society of the time.

Key words: Soviet man, Homo Sovieticus, everyday life, household, guides, housekeeping.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I.	10
1.1. Означення поняття «Радянська людина»	10
1.2. Про контекст	15
1.3. Засіб для пропаганди	26
РОЗДІЛ II. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДОМАШНЬОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ	32
2.1. Розгляд посібників та становище жінки	32
2.2. Харчування	39
2.3. Шлюб та подружні стосунки	44
2.4. Переробка старого, створення нового	48
2.5. Квартирне питання та «Що вдягнути?»	52
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	69

ВСТУП

Актуальність

Хочеш правити? Бажаєш збудувати новий світ? Ти маєш зламати систему. У Радянському Союзі намагались реалізувати перехід від капіталізму до соціалізму, аби пізніше впровадити комунізм. Перетворення суспільства з гусениці на метелика. А для того, аби досягнути глобальних цілей, треба діяти локально, почати з маленького. Одна людина. З таких людей складається суспільство. Неможливо принести зміни, не змінивши свідомість, погляди, вчинки. Треба виховати нового індивіда. А актуальність моєї роботи власне і буде полягати у розгляді повсякденного життя, в якому зрощувався такий феномен як «радянська людина».

Мета

Мета дослідження – об'єктивний аналіз посібників з домашнього господарювання з 1960-тих років. У даній роботі я хочу розглянути власне повсякденне життя радянської людини, більше приділяючи увагу жіночій половині суспільства. Адже жінка народжує дитину і вкладає перші основні погляди новому поколінню.

Мета, буде досягнена через виконання певних **завдань**, а саме потрібно дослідити:

- Дослідити такий феномен як Homo Sovieticus, тобто «людина радянська»;
- Простежити як історичний контекст впливав на події обраного періоду;
- Дослідити розвиток книжок з домоведення;
- Порівняти положення жінки та чоловіка;

Об'єкт дослідження

Об'єктом мого дослідження є книги по домоведенню, видані у Радянському Союзі.

Предмет дослідження

Предметом мого дослідження є повсякденне життя та побут у Радянському Союзі. Також хочу розглянути та дослідити розподіл праці та обов'язків в родині, та й, в загальному, стосунки в родині та права.

Хронологічні межі

Хронологічні межі даної дипломної роботи є умовними. Спираючись на мої основні джерела – книги та енциклопедії по домоведенню, рамки можна виставити починаючи з 1960-х років. Але для надання історичного контексту і розуміння даного дослідження є використана відповідна література та праці інших дослідників. Тому можна сказати, що хронологічні межі охоплюють ХІХ століття.

Географічні межі

Дане дипломне дослідження розглядає контекст території Радянського Союзу. У нього входило 15 союзних республік¹. Підручники по домоведенню, які виступають моєю джерельною базою, видавались переважно у Москві або Києві. І видавались вони для усього Радянського Союзу. У даній роботі мій акцент буде зосереджений на Українській та Російській союзній республіці перед іншими радянськими територіями.

Теоретичні підходи та методи

Дане історико-антропологічне дослідження передбачає використання низки методів для аналізу джерельного матеріалу та його інтерпретації. Основним методом, який використовується є історико-критичний аналіз, що є необхідним для розуміння окремих джерел. Крім цього цей метод дає змогу детально проаналізувати та виокремити основні моменти з поданої джерельної бази.

¹ Азербайджанська, Вірменська, Білоруська, Грузинська, Казахська, Киргизька, Латвійська, Литовська, Молдавська, Російська, Таджикицька, Туркменська, Узбецька, Українська, Естонська

У дипломному дослідженні застосовується принцип об'єктивності та системно - структурний підхід до опрацювання джерел. Також використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, узагальнення, а також контент-аналіз, дискурс-аналіз, критичний, порівняльно - історичний, описовий, історико - хронологічний, проблемно - тематичний, статистичний, дипломатичний методи.

Наукова новизна

Наукова новизна даного дослідження обумовлена недостатнім висвітленням життя радянської людини у період з 1960-х років. До того ж серед україномовних праць тема повсякденного життя та побуту не є надто популярною. Також новизна цієї дипломної роботи полягає в тому, що використані мною джерела раніше не фігурували у джерельній/літературній базі досліджень, вперше ввожу їх у науковий обіг. Загалом, книги та енциклопедії як ввести домашнє господарство являють собою великий поклад цінної інформації, яка досліджена на малу частку.

Джерела

Джерельною базою мого дослідження є посібники по веденню домашнього господарства, видані у Радянському Союзі. Ці джерела охоплюють різні аспекти повсякдення, у залежності від визначеної тематики. Тут є і про організацію правильного харчування, і виховання дітей, і облаштування сучасного помешкання. У даній роботі увагу буде зосереджено на книгах-порадниках, виданих починаючи з 1960-х років. Також, у ролі допоміжних джерел, було використано російськомовне видання журналу, який поширювався по території Радянського Союзу – «Робітниця». До періодичних видань використовувались випуски газети «Соціалістичний шлях», наявні в Державному архіві Львівської області. До допоміжних джерел варто віднести й документи комуністичної партії, а також деякі з промов партійних лідерів. Для підтверджень деяких

ствердженнь наявний додаток з візуальним джерелом –радянським плакатом з пропагандою.

Історіографія

Уся література, що була використана в моїй дипломній роботі, є дотичною до теми та предмету дослідження. У списку історіографічних творів, що допомогли у дослідженні, входять роботи як українських, так і закордонних дослідників. До українських науковців можна віднести Юрія Каганова, чиї роботи допомагали зобразити образ радянської людини. Варто відзначити праці Ольги Лаврут. Її роботи допомагали в наданні контексту.

Більшість робіт, які були використані у моєму дослідженні, були написані закордонними авторами, наприклад, з Росії або Америки. До ґрунтовної роботи можна віднести книгу Шейли Фіцпатрік. Також було використано ряд робіт російських дослідників. Тут можна згадати Осокіну Єлену. Її роботи розповідають про дефіцит в Радянському Союзі.

Структура роботи

Дипломна робота побудована за проблемним принципом та відповідає поставленій меті та виконаним завданням дослідження і складається зі вступу, двох розділів, які, в свою чергу, діляться на підрозділи, висновків, та списку використаних джерел і літератури, додатків. Отже, структура основної частини виглядає наступним чином:

- У вступі подані основні акценти наукового дослідження, такі як: актуальність, новизна та мета роботи, завдання. Крім цього оглядається історіографія та джерельна база, а також теоретичні методи та підходи. Виділяється об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі.
- Перший розділ поділяється на три підрозділи.

1. У першому підрозділі ми познайомимось з терміном Homo Sovieticus та його характерними рисами. Та подивимося як до цього феномену ставились в Радянському Союзі і закордоном.
 2. Другий підрозділ присвячений дослідженню історичного контексту, тла, на якому я проводжу дослідження, огляду питання чим же було тогочасне суспільство. Також ми розглянемо, які можливі передумови виробляло керівництво держави для створення «нової людини».
 3. Третій підпункт пояснює вибір чому саме посібники з домоведення, та як змінювався акцент в даних книжках.
- Другий розділ змальовує життя радянської людини, яке я складаю на основі аналізу порад з книжок по домашньому господарству, накладаючи на історичний контекст змальований у першому розділі. Він ділиться на п'ять підрозділів.
1. У першому підрозділі розглядається структура посібників, виокремлюється якась постійна тематика, та закономірність саме такої побудови змісту. Піднімається питання гендерного розподілу тем. Розглядається становище жінки у суспільстві, а також зачіпається питання виховання дітей.
 2. Другий підрозділ розкриває питання харчування тогочасних людей на основі рецептів та порад приготування страв.
 3. Третій підпункт змальовує образ ідеальної жінки. Робітниця, домогосподарка, матір та дружина – яка вона? Піднімається питання шлюбу та розлучень, взаємовідносин у подружжі.
 4. Четвертий підрозділ знайомить з практикою Радянського Союзу повторного використання речей за призначенням, або старі речі застосовувати з новими функціями. Дефіцит важливих речей спонукав багатьох майструвати потрібні речі з підручних матеріалів.

5. П'ятий підрозділ, на основі інформації попереднього, показує ситуацію з житловою площею. Піднімається питання моди у Радянському Союзі. Як люди намагались мати або створювати одяг, адже кожен хотів десь бути красивим, навіть в умовах браку таких товарів.

➤ У висновку висвітлені основні результати дослідження.

РОЗДІЛ І.

1.1. Означення поняття «Радянська людина»

Спочатку у склад Радянського Союзу, що утворився в 1922 році, входило чотири республіки такі як: Російська, Українська, Білоруська та Закавказька^{2 3}. З часом територія Радянського Союзу розросталась і до держави входили нові соціалістичні радянські республіки (СРР)^{4 5}. Нова держава мала на меті перетворити суспільство. Мав відбутися важливий перехід: від капіталізму⁶ до соціалізму⁷. Пізніше соціалізм мав розвинутися у комунізм⁸. У СРСР, виховання нової людини було ключовим фактором у перетворенні суспільства з капіталістичного до соціалістичного і далі до комуністичного. Ідеологи комуністичної партії вважали, що без глибокої зміни свідомості людей, їхніх поглядів та вчинків, ідеали соціалізму та комунізму не можуть бути досягнуті. Тому виховання було важливою складовою боротьби за ці ідеали. Експеримент з вихованням нової "радянської людини" охоплював всі аспекти життя і тривав протягом усього життя радянського громадянина⁹.

² Федеральний Союз Соціалістичних Радянських Республік Закавказзя (ФССРРЗ) включав у себе Азербайджанську, Вірменську та Грузинську СРР

³ Кульчицький С.В. СРСР, Радянський Союз — [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=SRSR> (31.05.2023)

⁴ СРР / Савчук І.Г. // Словник суспільної географії. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://goo.su/m7Gw3v> (31.05.2023)

⁵ Казахська, Киргизька, Латвійська, Литовська, Молдавська, Таджикицька, Туркменська, Узбецька, Естонська

⁶ Капіталізм. Суспільний лад, що приходить на зміну феодалізму, остання класово антагоністична суспільно-економічна формація, заснована на приватнокапіталістичній власності на засоби виробництва й на визиску власниками цих засобів — капіталістами наймані праці трудящих. // Академічний тлумачний словник— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [тут](http://sum.in.ua/s/kapitalizm) (31.05.2023)

⁷ Соціалізм. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією. // Академічний тлумачний словник— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/socializm> (31.05.2023)

⁸ Комунізм. Вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму й ґрунтується на усуспільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм — безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: «від кожного — за його здібностями, кожному — за його потребами». Комунізм є найвищий ступінь розвитку соціалізму, коли люди працюють з усвідомлення необхідності працювати на загальну користь // Академічний тлумачний словник— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/komunizm> (31.05.2023)

⁹ Каганов Юрій. Конструювання «радянської людини» (1953 - 1991): українська версія / Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

Homo Sovieticus або ж радянська людина - це поняття, що описує типового громадянина Радянського Союзу. Це була людина, яка була вихована в рамках радянської ідеології та культури, що призвело до формування специфічного менталітету. Вперше у 1975 році цей термін використав іспанський автор Фернандо де Камбра¹⁰. Він хотів подивитися інакше від призми «холодна війна» та просто описати життя звичайних громадян Радянського Союзу середини 1970-х років¹¹. Є думка про те, що ідея терміну «Homo Sovieticus» набула поширення на Заході, ймовірно, потрапивши туди з російськими емігрантами першої хвилі, серед яких був і С. М. Булгаков¹², висланий із країни. Особливо у його творі «Собаке серце»¹³, ми бачимо зображення типових представників радянських людей¹⁴.

Варто зазначити один момент. Термін радянської людини фігурував закордоном радше в негативних конотаціях – цей новий тип цікавий феномен, але все ж таки як люди можуть жити в таких умовах? Постійні дефіцити, немає свободи, тоталітарний режим, переслідування. У свою чергу, у Радянському Союзі також згадували про людину радянську. Але відмінність полягала в тому, що на просторах республік, людина радянська фігурувала як позитивна річ, яка використовувалась у пропаганді. Наприклад, у газетах часто фігурували «радянські люди» як ті, хто рухають державу до мети – до комунізму. Дуже часто робиться акцент на «радянському громадянині», аби викувати цю гордість за державу та тяглість, підлеглість системі, частиною якої є кожен. До прикладу, можна навести газету «Соціалістичний шлях», у якій пишуть наступне:

«Наше суспільство і Радянська держава покладають на громадян обов'язок всебічно допомагати здійсненню радянського правосуддя. .. правовий

¹⁰ Cambra F. P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. Barcelona : Ediciones Petronio, 1975. 291 p.

¹¹ Каганов Юрій. Конструювання «радянської людини» (1953 - 1991): українська версія / Запоріжжя : Інтер-М, 2019. с. 20.

¹² Михайло Булгаков – російський письменник, драматург, актор, театральний режисер, лікар.

¹³ М. Булгаков Собаке серце Харьков, «Фолио», 2004, 324 с.

¹⁴ Шнейберг Л. Я. , Кондаков И. В. Литература XX в. Русская литература // От Горького до Солженицына: пособие по литературе для поступающих в вузы. - М. : Высш. Шк. , 1994. - с. 78 -80

обов'язок кожного радянського громадянина...Радянські громадяни свідомо і добросовісно виконують свій обов'язок, допомагають здійсненню соціалістичного правосуддя...¹⁵».

Номо Sovieticus був створений в умовах радянської соціалістичної системи, де колективізм, лояльність до держави та комунізму, а також довірливість до державної влади були високо оцінюваними якостями¹⁶. Ці риси визначали поведінку людей, а також їхні соціальні та економічні уподобання. Люди, яких можна віднести до Номо Sovieticus, мали тенденцію до конформізму та підпорядкування державному порядку, а також були налаштовані на колективну діяльність та співпрацю. Зокрема, вони були готові жертвувати своїми індивідуальними інтересами на користь держави та колективу¹⁷.

Хотілося б зазначити характерні риси Номо Sovieticus. До них можна віднести наступне^{18 19}:

- Колективізм та відмова від індивідуальності;
- Велика повага до державної влади та партійного керівництва;
- Лояльність до радянської ідеології та пропаганди;
- Низький рівень довіри до іноземців та зарубіжної культури;
- Обмежене розуміння свободи та демократії.

Цей тип людей сформувався в умовах тоталітарного режиму, який встановився в Радянському Союзі. Водночас, Номо Sovieticus був також продуктом соціальних, економічних та культурних трансформацій, що відбувалися в країні протягом багатьох десятиліть.

¹⁵ Державний архів Львівської області, ф. 3136, оп. 1, спр. 7, 1969 I-XII, Редакція районної газети «Соціалістичний шлях», Нотатки слідчого / Свідок і закон

¹⁶ Разорина Л. М. К определению содержания понятия «личность» в советской психологии. Вопросы психологии. 2005. №1. С. 79–87.

¹⁷ Разорина Л. М. К определению содержания понятия «личность» в советской психологии. Вопросы психологии. 2005. №1. С. 79–87.

¹⁸ Новикова Л. А. Механизмы психологической защиты личности в условиях тоталитарного режима. Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. 2010. Т. 105, №3. С. 28–36.

¹⁹ Левада Ю.О «Человек советский»: проблема реконструкции исходных форм // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. 2001. № 2

Після розпаду Радянського Союзу поняття Homo Sovieticus залишається актуальним, особливо в контексті аналізу спадщини радянської культури та її впливу на сучасне суспільство.

Отож, важливо зрозуміти, що існувало декілька поглядів на дане поняття. По-перше, це зовнішнє спостереження, за окресленим терміном Homo Sovieticus. По-друге, політика СРСР щодо «людини радянської». І в цій роботі це приймається як аналітична категорія для дослідження на основі посібників із домоведення.

На основі даного короткого матеріалу можна зробити **невеликі підсумки**:

Радянський Союз це велика держава, яка утворилась в 1922 році і містила в собі території багатьох республік, таких як: Азербайджанська, Вірменська, Білоруська, Грузинська, Казахська, Киргизька, Латвійська, Литовська, Молдавська, Російська, Таджикицька, Туркменська, Узбецька, Українська, Естонська. Нова держава хотіла змінити устрій та перейти від капіталізму до соціалізму, з наступним розвитком у комунізм.

На підставі цих змін, вирощувалась та виховувалась нова людина - радянська. Уперше термін «Homo Sovieticus» використав іспанський автор Фернандо де Камбра у 1975 році, хоча в радянському публічному дискурсі звернення до радянської людини або громадянина фігурувало раніше, і тільки в позитивному значенні.

Притаманні риси «Homo Sovieticus» це колективізм та відмова від індивідуальності; прагнення до соціальної рівності та відсутності ієрархії в суспільстві; повага до державної влади та партійного керівництва, велике значення також приділялась вагомості держави та її ідеології в формуванні світогляду та цінностей; обмежена свобода вибору, контроль за вільними проявами та поведінкою; лояльність до радянської ідеології та пропаганди; низький рівень довіри до іноземців та зарубіжної культури; ідея праці як основи життя та обов'язку перед державою.

1.2. Про контекст

У наступних частинах ми перейдемо безпосередньо до книжок з ведення домашніх справ та побуту. А в цій частині даної дипломної роботи я б хотіла провести короткий огляд історії домогосподарства в Радянському Союзі до 1960-х років задля надання контексту – у наступних розділах я буду порівнювати та накладати даний контекст та інформацію отриману з радянських книг.

Домогосподарство в Радянському Союзі до 1960-х років мало складну структуру, що базувалася на традиційному родинному устрої. У радянській ідеології родина вважалася основною одиницею суспільства, і тому було надано велику увагу виробництву та збереженню здорового потомства²⁰.

На початку 1920-х років в СРСР було проведено серію соціальних реформ, спрямованих на перетворення суспільства на соціалістичну базу. Наприклад, Нова економічна політика (НЕП)²¹, колективізація²². Ці реформи включали в себе перетворення господарств, створення колгоспів та впровадження нових методів сільського господарства.

Друга Світова війна завдає величезні збитки. Якщо розглянути приклад УРСР, то видно, що було зруйновано майже 700 міст, 28 тисяч сіл. Це 40 % усіх міст Радянського Союзу²³. Загалом, постраждала велика кількість мостів, шкіл, технікумів, закладів медичного обслуговування. Після Другої світової війни в країні були запроваджені масштабні програми житлового будівництва та

²⁰ Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.77

²¹ Кульчицький С.В. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_ek_p_NEP (31.05.2023)

²² Марочко В.І. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УСРР/ УРСР // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolektyvizaciya> (31.05.2023)

²³ Потери Украины во Второй мировой войне [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20130327085102/http://ukrainestory.ru/poteri-ukrainy-vo-vtoroj-mirovoj-vojne.html> (31.05.2023)

розвитку інфраструктури. Наприклад, план Четвертої п'ятирічки (1946-1950)²⁴. Сталін сформулював завдання та оголосив їх у своїй промові на передвиборчих зборах виборців Сталінського виборчого округу міста Москва 9 лютого 1946 року. Було сказано наступне:

«Тепер кілька слів щодо планів роботи Комуністичної партії на найближче майбутнє. Як відомо, ці плани викладено у новому п'ятирічному плані, який має бути затверджено найближчим часом. Основні завдання нового п'ятирічного плану полягають в тому, щоб відновити постраждалі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості та сільського господарства і потім, перевершити цей рівень у більш або менш значних розмірах»²⁵.

На теренах України головне завдання п'ятирічки було відбудувати народні господарства, які постраждали внаслідок війни. Для цього Україні було виділено 20,7% усіх капіталовкладень, розподілених між республіками —найбільший відсоток за всі часи²⁶. Як один з результатів було створено велику кількість нових житлових масивів, де проживали тисячі сімей. Поступово у житлових будинках з'являлися всі необхідні зручності, такі як гаряча вода, центральне опалення та каналізація.

Також варто зазначити, що Друга Світова війна принесла величезні людські жертви. З книги «Гриф секретности снят. Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах»²⁷ можна побачити втрати по різних особових складах, окремих армій або фронтів. Велика

²⁴ П'ятирічка - П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР; період, охоплений цим планом. // Академічний тлумачний словник — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/p.jatyrichka> (31.05.2023)

²⁵ Сталин И.В. Сочинения. – Т. 16. – М.: Издательство “Писатель”, 1997. с. 15.

²⁶ Голубничий В. П'ятирічки Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). — Париж, Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — с. 2414-2430. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu1182.htm> (31.05.2023)

²⁷ Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил Г85 СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование/В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. — М.: Воениздат, 1993. 415 с.

Вітчизняна забрала життя 8 668 400 осіб²⁸. Хоча існують різні дані втрат, цифра залишається колосальною. Якщо ми говоримо про українців, то там помирав кожен п'ятий. Для наочності варто подивитися на перепис населення Києва²⁹. Порівнюючи 1939 та 1943 роки, видно зменшення населення зі 846724 особи на 180000. Тобто це негативні показники на ~ 78,7%. Враховуючи, що багато чоловіків загинуло, зникли безвісти або отримали інвалідність, можна зрозуміти, що був велетенський брак робочої сили. Власне, через це і почалось широке використання праці жінок та дітей. Наприклад, 80% людей, що працювали у шахтах Донбасу у 1947 році це були мобілізовані селянські підлітки, більшість яких, були дівчата³⁰.

Також війна забрала досвідчених спеціалістів. І у період відбудови стала відчутна нестача кваліфікованих кадрів, тому великі зусилля докладалися, аби швидко відновити систему освіти. Наприклад, 11 червня 1945 року був наказ «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл до нового навчального року»³¹. Правда, вже 2 листопада того ж року виконувач обов'язків НКО УРСР О. Філіппов³² зазначав у наказі «Про виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У»³³, що не вдалося охопити освітою усіх за наміченими планами. Наприклад, дуже цікаві наступні дані. У 1946-1947 році видно збільшення кількості мережі освіти, яка включає в себе початкові, семирічні і середні школи.

²⁸ Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил Г85 СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование/В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. — М.: Воениздат, 1993. с. 408

²⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 г. Распределение городского и сельского областей союзных республик по национальности и полу. г. Киев. // РГАЭ РФ (быв. ЦГАНХ СССР), фонд 1562, опись 336, Д.Д. 966-1001 ("Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам"), Д.Д. 256-427 (табл. 26 "Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов") — [Электронный ресурс]. — Режим доступа http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=216 (31.05.2023)

³⁰ Блохин Ю. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І) / Україна після другої світової війни // На українському терені. — Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. — Т. 2. — с. 591-600. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/eui051.htm> (31.05.2023)

³¹ О.О. Лаврут Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років // Розділ 5 Школярі в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років, Вінниця, 2021. с. 298

³² Директор Київського Педагогічного Інституту, заступник наркома освіти, згодом заступник міністра освіти УРСР (1944 — 1955).

³³ О.О. Лаврут Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років // Розділ 5 Школярі в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років, Вінниця, 2021. с. 298

Їхня кількість зросла до 28 703 од., тут навчалось 5,7 млн учнів, але все ж таки станом на квітень 1947 року 12 263 дитини шкільного віку не були включені у навчання³⁴. Оці 12 263 особи склали 13 % від загальної кількості дітей 7-13 років³⁵.

Історія Радянського Союзу – це період, з непростю політикою. Рішення влади, прийняті, аби скерувати країну в напрямку комунізму, дуже часто створювали ситуації, коли простому населенню було важко жити. Протягом усієї історії Радянський Союз мав дефіцит на якусь конкретну групу або на величезну кількість товарів. Доктор історичних наук Єлена Осокіна написала книгу³⁶, базуючись на раніше засекречених архівних документах. Наприклад, на документах архіву Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) або Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Так от, у її праці є підтвердження перманентності дефіциту різних речей та продуктів в СРСР, вона пише наступне:

«Відтворення та загострення дефіциту було закладено у самій природі централізованого розподілу, що робило перебої, кризи та картки у торгівлі хронічними»³⁷.

Як я зазначала раніше, що дефіцит був спричинений в різні періоди різними умовами. Було декілька таких своєрідних «піків» нестачі. Перший ми можемо окреслити за сприяння індустріалізації, завершення Нової Економічної Політики (НЕП) та використання нової організації економіки³⁸. Другий пік

³⁴ Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1947. № 2. с. 7–11.

³⁵ О.О. Лаврут Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років // Розділ 5 Школярі в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років, Вінниця, 2021. с. 298

³⁶ Е. А. Осокіна За фасадом «сталінського изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. 3-е издание. Новое литературное обозрение. Москва. 2022 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/546564> (31.05.2023)

³⁷ Е. А. Осокіна За фасадом «сталінського изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. Карточки и голод – почему? Москва. 2022. с.27-28

³⁸ Єлена Осокіна СССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов: хроника начавшегося голода — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20160304131717/http://his.1september.ru/1999/his20.htm> (31.05.2023)

припадає на вже раніше розписану Велику Вітчизняну війну, а закінчується з завершенням повоєнного відновлення економіки. До третього піку виділяють дефіцит, що утворився завдяки наслідкам економічних реформ 1960-х років. Сюди можна записати поразку економічної політики Хрущова, пізніший період, коли відбулась певна стабілізація – Перебудова. У результаті відміни монополії зовнішньої торгівлі та розквіту спекулятивної кооперації на фоні різкого збільшення незабезпеченої товарами фінансової маси дефіцитними товарами стали майже усі речі, які користувались хоча б якимось мінімальним попитом³⁹.

У державній системі торгівлі була система контролю цін на товари та послуги. Тут були штучно низькі ціни. Відповідно, в результаті таких штучних низьких цін попит збільшувався до точки, де пропозиція не може задовольнити реальні потреби, що призводить до дефіциту товарів та послуг, ціни на які контролюються⁴⁰.

Протягом усієї історії Радянський Союз мав дефіцит на різні групи товарів. Причини виникнення цих нестач різні, але загальний факт один – товар був відсутній, або майже ніхто його не міг отримати. Наприклад, у 1930-х роках був продуктивний дефіцит⁴¹. З 1940 року брак був майже на усі товари. Воно й не дивно – знову доклалась війна. Наприклад, у 1943 році треба було провести посівну кампанію, але відзначається велика нестача мастила, пального, запчастин, насіння⁴². Особливо відчувався брак предметів першої необхідності, були величезні проблеми з ліками. У 1947 році Андрію Жданову направили записку наступного змісту:

³⁹СССР во второй половине 1980-х голода — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://web.archive.org/web/20110318004627/http://malchish.org/lib/history/sssr_1980.htm (31.05.2023)

⁴⁰Walter J.Wesses Economics / The business cycle, Barron's Educational Series, Inc. Third Edition. New York. 2000. P.232-233

⁴¹Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: горо д / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина].—2-е изд.— М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008, с.55

⁴²Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т.2. — 608 с.

«Під час війни мені доводилося перевіряти роботу аптек щодо постачання населення ліками, але такого положення, як зараз, не було. Бракувало тоді окремих ліків, це пояснювалося тим, що багато з них насамперед вирушали на фронт. Але чим зараз пояснити відсутність в аптеках великої кількості найнеобхідніших медикаментів?»⁴³.

У 1945 році був дефіцит на матеріали для будівництва, різні механізми і тому подібні речі. Ця нестача була спричинена зрозумілою обставиною – війна. Багато чого було розбито, нема кому робити або відновлювати, адже величезна кількість загиблих, нестача кваліфікованих людей і т. д.

50-ті роки були теж складними. Коли Сталін помер вже були дефіцити на речі першої необхідності, продовольчі товари, молоко, м'ясо, корми для скоту. Це ті часи, коли народ виконував великі норми, але сам залишався ні з чим. Для прикладу, варто згадати «Рязанське чудо»⁴⁴: люди виконали норму молока, м'яса у 150 тон, ввели у скруту інші сфери свого життя, а на наступний рік ледь дійшли до 30 тон⁴⁵.

У 60-ті роки був брак хліба та деяких інших продуктів. Сталося це через посуху⁴⁶ і помилки у сільськогосподарській політиці. Неочікувано відбувся книжковий дефіцит та на папір. У людей все життя крутилося навколо політичної літератури та телевізора, який був не у кожного. У цьому постійному тиску та ізоляції люди хотіли відволіктися. Запит на літературу був підвищений. Читання було престижним, а ще краще було мати власну хорошу домашню бібліотеку (Див. Додаток 1).

⁴³ В більшості аптек нет почти ничего // Журнал «Коммерсантъ-Власть», № 40 (894), 11.10.2010

⁴⁴ Економічна афера, яка полягала у тому, аби виконати невідомий план поставок молока і м'яса у Рязанській області (1959 р), використовуючи руйнівні методи для господарств та економіки.

⁴⁵ Выступление заместителя председателя Бюро ЦК КПСС по РСФСР А.Б. Аристов на пленуме Рязанского обкома КПСС 6 января 1961 г — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140204023220/http://www.socialsciences.manchester.ac.uk/disciplines/politics/research/SovietProvinces/documents/Plenums/Plenum3.pdf> (31.05.2023)

⁴⁶ Посуха 1963 року привела до постійних закупівель хліба у капіталістичних країн.

1970-ті відомі феноменом «ковбасних електричок». Справа в тому, що в цей період був сильний дефіцит на крупи, м'ясні та ковбасні вироби⁴⁷. А найкраще ними продавали у великих містах, наприклад, Києві, Москві, Ленінграді, Одесі. І люди їздили, аби купити щось, особливо напередодні свят. Через це і з'явилися «ковбасні електрички»⁴⁸ - транспорт, яким добирались на закупи.

Говорити за 1980-ті роки взагалі дуже важко. Радянський Союз у кризовій ситуації, корупція, період Перебудови⁴⁹. Система торгівлі від держави повністю підриває довіру. Черги дуже великі, товарів майже немає, ними тогрують з-під прилавку. На початку десятиліття відбувається погіршення постачання продуктів харчування внаслідок загального спаду у сільському господарстві⁵⁰. Відзначають, що починаються перебої з свіжими овочами. У 1982 році вводиться спеціальна політика продажу молока та молочних продуктів. Торгівля здійснюється в мінімальних розмірах і продають товари лише пониженої жирності⁵¹. У великих промислових районах були змушені встановити обмежені години протягом дня для продажу м'яса, вареної ковбаси та тваринного масла, тоді як інші регіони практично не отримували поставок цих продуктів.

Якщо перераховувати увесь дефіцит, то вийде довжелезний список. Меблі, одяг, їжа, література, ліки, техніка, табачні вироби, засоби гігієни, цукерки, кондитерські вироби, імпорتنі та вітчизняні фрукти, тканини, панчохи, хутро, алкоголь та парфюми⁵². На останню групу був брак через введення

⁴⁷ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т.2. — с.485

⁴⁸ Шевцова С. Диво-ковбасі по 2.20 і не тільки, присвячується, або Про СРСР без політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3238713-divokovbasi-po-220-i-ne-tilki-prisvacuetsa-abo-pro-srsr-bez-politiki.html> (31.05.2023)

⁴⁹ Назва на позначення реформ у політиці та економіці, які проводились в Радянському Союзі у 1985-1991 роках.

⁵⁰ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т.2. — с.485

⁵¹ Так само.

⁵² Трофимов А. В., Вельбой М.А. Проблема товарного дефіцита в СССР 1980-х годов в современной историографии право — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-tovarnogo-defitsita-v-sssr-1980-h-godov-v-sovremennoy-istoriografii> (31.05.2023)

«Антиалкогольної кампанії»⁵³. Влада непокоїлась тенденцією споживання алкогольної продукції їхніми громадянами. І не безпідставно. У 1985 році житель України в середньому витрачав на алкоголь 127 рублів, а на придбання, наприклад, друкованої продукції - 17 рублів, спортивних товарів - 3 рубля⁵⁴.

Дослідники виділяють різні причини дефіциту у 1980-х роках. Ю.А. Беляєв, А. Вишневський, В.Л. Іноземцев, О.С. Кузнєцова, С.Г. Кара-Мурза, Г.І. Ханін, А.В. Шубін та інші автори відзначають як проблему радянської економіки 1980-х років бідність споживчого ринку⁵⁵. Проблеми бідності споживчого ринку висвітлюють Мартюшов⁵⁶, Лічман⁵⁷. Наприклад, як одну з проблем дефіциту на Уралі вони називають військово-промисловою специфіку регіону, що зумовила недостатній рівень розвитку легкої та харчової галузей. С.Г. Кара-Мурза стверджує, що товарний дефіцит 1980-х років був проявом не планової, а навпаки ринкової економіки, не орієнтованої на загальне споживання⁵⁸. Говорячи про проблему дефіциту, дослідники також відзначають нерівномірність розподілу промислових і продовольчих товарів у Радянському Союзі⁵⁹. Також розглядають проблему як соціально-психологічний феномен. Тобто прискорена урбанізація в СРСР, що відбулася в 1960-1980-х, визначила специфіку менталітету городян – колишні селяни в умовах нової міської агломерації не могли задовільнити свої нагальні, хоч і не усвідомлені, потреби⁶⁰.

⁵³ «Сухий закон» 1985-1987 років - політика, заходи якої були спрямовані щодо зменшення споживання радянськими громадянами алкоголю.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1895. – Арк.125 зв.

⁵⁵ Шубін А.В. Социальная структура СССР в канун перестройки / Отечественная история, 1997, №4, с. 10-18

⁵⁶ Мартюшов Промышленные рабочие Урала в 1955-1985 годах, Екатеринбург, 1999

⁵⁷ Лічман Экономическая стратегия КПСС и тенденции развития индустрии Урала (1965-1985), Свердловск, 1990

⁵⁸ Кара-Мурза Советская цивилизация. Кн. 2. От Великой Победы до наших дней, 2002. с.193-194

⁵⁹ Трофимов А. В., Вельбой М.А. Проблема товарного дефицита в СССР 1980-х годов в современной историографии право — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-tovarnogo-defitsita-v-sssr-1980-h-godov-v-sovremennoy-istoriografii> (31.05.2023)

⁶⁰ Трофимов А. В., Вельбой М.А. Проблема товарного дефицита в СССР 1980-х годов в современной историографии право — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-tovarnogo-defitsita-v-sssr-1980-h-godov-v-sovremennoy-istoriografii> (31.05.2023)

Цікавий момент, якого дійшли автори роботи "Народний добробут. Тенденція і перспективи"⁶¹, що рівень задоволеності покупців якістю товарів залежить від дефіцитності даного товару, відповідно, чим вищий ступінь дефіцитності товарної групи (тканини, панчохи, трикотаж, хутра), тим більше задоволений якістю товару покупець. Це пояснюється відсутністю асортименту, тобто, неможливістю порівняти річ, що купується, з кращими зразками⁶².

Говорячи про дефіцит, варто згадати про карткову систему, або про талони. Це розповсюджена річ для багатьох описаних мною десятиліть. Карткова система - це один зі способів нормованого розподілу продовольчих і промислових виробів серед населення⁶³. Як це працює: споживач приходить в магазин, дає талон, наприклад на 1 мило, оплачує його грошима та йде додому. Люди легально можуть отримувати з підконтрольних державі резервів ті чи інші вироби за спеціальні картки. Ці талони видаються індивідуально, зі своїми термінами дії (день, тиждень, місяць)⁶⁴. Це робилось для обмеження державою споживання якихось товарів.

⁶¹ Народное благосостояние. Тенденции и перспективы / отв. ред. Н.М. Римашевская, Л.А. Оников. М.: Наука, 1991.

⁶² Трофимов А. В., Вельбой М.А. Проблема товарного дефицита в СССР 1980-х годов в современной историографии право — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-tovarnogo-defitsita-v-sssr-1980-h-godov-v-sovremennoy-istoriografii> (31.05.2023)

⁶³ КАРТКОВА СИСТЕМА, карткова система в УСРР в 1919–1921 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kartkova_systema (31.05.2023)

⁶⁴ КАРТКОВА СИСТЕМА, так само.

На завершення **підсумуємо** інформацію, висвітлену у цьому підрозділі:

Для того, аби правильно, чітко та ясно розуміти інформацію з книжок по домоведенню, обов'язково треба зануритися в історичний контекст. З нього випливає, що життя в Радянському Союзі завжди було обтяжене складнощами.

По-перше, сама влада запроваджувала жорстку політику для перетворення суспільства на соціалістичну базу. Тут можна згадати Нову економічну політику, колективізацію.

По-друге, важливим чинником виступала Друга Світова війна. Навколо цієї трагедії і гуртуються проблеми суспільства, а також питання щодо їхнього вирішення.

- Війна завдала величезні збитки по інфраструктурі, тому пізніше були запроваджені масштабні програми житлового будівництва та відновлень постраждалих шкіл, лікарень і т.д.
- Воєнні дії забрали величезну кількість жертв. Чоловіки або повернулись інвалідами, або не повернулись взагалі. Нестача робочих рук стимулювала те, аби за різну роботу ставали жінки та діти.
- Також війна забрала досвідчених спеціалістів. І у період відбудови стала відчутна нестача кваліфікованих кадрів, тому великі зусилля докладалися, аби швидко відновити систему освіти.
- Радянський Союз – держава дефіциту. Виділяють декілька піків нестачі серед перманентності дефіциту. Перший - за сприяння індустріалізації, завершення Нової Економічної Політики та використання нової організації економіки. Другий – Велика Вітчизняна Війна та післявоєнне відновлення економіки. Третій – наслідки економічних реформ 1960-х років.
- Різні науковці мають різні думки з приводу того, чим же був викликаний дефіцит 1980-х років.

- У різних десятиліттях була нестача різних груп товарів, що обумовлено обставинами. Брак зумовлював ситуації, за яких люди намагались виживати в умовах радянської влади та політики.
- Говорячи про дефіцит, варто згадати карткову систему – система для розподілу товарі та продуктів за карткою/талоном. Так держава намагалась контролювати продаж товарів.
- У різних десятиліттях була нестача різних груп товарів, що обумовлено обставинами. Брак зумовлював ситуації, за яких люди намагались виживати в умовах радянської влади та політики.

1.3. Засіб для пропаганди

Отож, у попередніх частинах моєї дипломної роботи, ми ознайомились з Homo Sovieticus, тобто людиною радянською, а також зазирали в історичний контекст, аби зрозуміти в яких же умовах зростає цей феномен. Але як формувати цей новий тип людини? Як впливати на нього так, аби людина нічого не запідозрила і не збунтувала?

Насправді, розв'язка лежить на поверхні. Сама політична верхівка дає нам відповідь у доволі наївній формі. Звернімося знову до газети «Соціалістичний шлях»:

«... наша преса перетворилася в могутнє знаряддя комуністичного будівництва. Дотримуючись ленінських принципів партійності, високої ідейності, масовості, преса стала колективним організатором мас, ефективним засобом ідейного гартування і політичного виховання трудящих, мобілізації їх сил на успішне здійснення планів комуністичного будівництва»⁶⁵.

Заволодійте інформаційним полем, поступово ненав'язливо навіюйте якісь ідеї і люди почнуть розділяти ваші міркування та змінюватися. А ті, хто не підкориться - будуть знищені⁶⁶.

Юрій Каганов зазначає, що є багато різних інструментів та чинників, які впливають та виховують нову людину. Як основу він виділяє три блоки. Це освіта; соціокультурні аспекти, такі як: мова, кіно, музика, свята; та останній блок - засоби масової інформації⁶⁷.

Влада намагалася впливати на всі аспекти життя громадян, включаючи сімейні традиції, культурні звичаї та релігійні погляди.

⁶⁵ Державний архів Львівської області, ф. 3136, оп. 1, спр. 7, арк. 108, Ідейна зброя партії // Соціалістичний шлях. №52 (2275). Мостиська, 1969, с. 2

⁶⁶ Маю на увазі репресії. Це визначення має цілий комплекс негативних акцій: геноцид українців, чистки в рядах правлячої ВКП (б) (після 1952 р. КПРС) та НКВС, розкуркулення, депортації цілих етнічних груп, гоніння проти «соціально чужих елементів» і «саботажників», масові ув'язнення та розстріли «ворогів народу».

⁶⁷ Каганов Юрій. Конструювання «радянської людини» (1953 - 1991): українська версія / Запоріжжя : Інтер-М, 2019. с. 1.

Якщо ми говоримо про захоплення якоїсь тематики для напучування та пропаганди, то яку тему найкраще було б обрати? Щось таке, що стосується кожного і з чим ти є дотичний у буденному житті. І відповідь це домашнє господарювання. У кожного різний побут, але, у будь-якому випадку, його треба вести. Вічні дефіцити, війни та неспокій в країні призводить до того, що поради від влади є дуже навіть корисними.

Домоведення - це наука, яка має давню історію і завжди була актуальною для людей. У радянські часи домогосподарювання стало однією з найбільш популярних тем серед книжок того часу. Видання з цієї тематики набули великої популярності серед населення, оскільки вони надавали необхідні знання про будівництво та облаштування житла.

У Радянському Союзі книги з домоводства мали важливе значення для забезпечення повсякденного життя громадян. У 1920-х роках почали видаватися перші книги з домоводства, які мали на меті навчити населення раціонально та економно використовувати ресурси та підтримувати порядок в домашньому господарстві. Найбільш ранній екземпляр енциклопедії домашнього господарювання, який мені вдалося знайти датується 1929 роком⁶⁸ (Див. додаток 2). Не виключено, що були і старіші роботи, і у великій кількості, але, на жаль, у доступі їх і не так багато. Можливо, їх була невелика кількість, в принципі, а, можливо, багато примірників постраждало внаслідок війн.

У 1930-х роках з'явилися популярні книги з домашнього господарства, написані з розрахунку на масову аудиторію. Вони містили поради з підтримки чистоти та порядку, приготування їжі, догляду за дітьми та хворими, а також з інших аспектів повсякденного життя. Такі книги були доступні для широкої аудиторії та допомагали підвищити рівень домашнього комфорту та гігієни. Моє припущення полягає у тому, що ця література набуває більшого політичного

⁶⁸ Носкова Е. Домашнее хозяйство. Сборник статей по вопросам рационального ведения домашнего хозяйства и кулинарии. Л. Изд-во «Красная газета», 1929г. 240 с.

значення завдяки Сталіну та його культу. Як відомо, культ Сталіна почав діяти якраз з 1930-х років.

Керівництво СРСР провадило таку політику, що контролювала усі сфери життя. Освіта хоч і була безкоштовною, але після її закінчення студенти мали відпрацювати практикою в тих місцях, куди їх направлять. У залежності від національності чи місця походження, надавались чи закривались сфери, в яких можна чи заборонено було розвиватись. Наприклад, Мустафа Джемільєв – лідер кримських татар, після закінчення школи не зміг вивчати сходознавство в університеті. Для кримських татар дозволялися такі спеціальності як лікарі, будівельники, інженери, викладачі російської мови та літератури. Але заборонялось бути журналістом, істориком, юристом або військовим⁶⁹. Контролювалась система освіти та охорони здоров'я. Хоча система лікарень мала дуже низьку якість. Уряд контролював і субсидував ціни на продукти харчування, громадський транспорт, догляд за дітьми, оренду квартир, номери в готелях, харчування в ресторанах⁷⁰. Влада мала монополію у будівництві житла. Контролювався й інститут родини, про що буде говоритися у майбутніх частинах цього дослідження. Образ полії був дуже прикрашений завдяки пропаганді, а, насправді, працівників охорони дуже боялись, адже не завжди людей затримували за реальні провини. Варто згадати хоча б Сталінські репресії, коли людей могли ув'язнити або розстріляти, адже їхні погляди чи діяльність шкодила або відходила від політики партії⁷¹. Хоча дуже часто це була неправда.

Сталін вводив пропаганду усюди, навіть викривлюючи або заміняючи правду. Енциклопедії домашнього господарювання - прекрасний варіант для його планів.

У 1950-х роках з'явилися книги з домоводства, в яких розповідалося про техніки господарювання, раціональне використання ресурсів та догляд за дітьми.

⁶⁹ Кромф І. Страх і ненависть у СРСР: як насправді жилося в «золоту епоху радянської стабільності» — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukrainer.net/srsr-naspravdi/> (31.05.2023)

⁷⁰ Eaton K. Daily life in the Soviet Union, Greenwood Press, London, 2004, p. 107-131

⁷¹ Лысков Д. «Сталинские репрессии». Великая ложь. Изд. Яуза, 2009

Однак, ці книги мали переважно технічний характер та були призначені для забезпечення господарської діяльності народу.

У 1960-х роках домогосподарські посібники почали набувати більш суспільно-політичного характеру та стали інструментом просвітництва населення. Вони стали спрямовані на формування нових гендерних ролей та виховання патріотизму. Наприклад, у книзі 1966 року, школярам 5-7 класів пропонують зробити практичне заняття, задля засвоєння матеріалу. А саме - ремонтні роботи у школі, на благо прекрасної країни, яка багато чого робить для громадян:

«Разом з іншими класами візьміть участь у поточному ремонті школи»⁷².

⁷² Бунина, Нечипорук, Сайко Домоводство. Учебник для 5-7 классов восьмилетней школы (на украинском языке), книжкова друкарня «Комуніст», Харків, 1966, с. 27

Отже, у цьому підрозділі було піднято питання безпосередньо книжок. Як **висновки**, можна виокремити наступне:

- Радянська влада шукала способи/канали, аби впливати на людей. Треба було заволодіти інформаційним полем. І одним з аспектів, який міг ненав'язливо впливати на людину, став посібник з домашнього господарювання.
- Домоведення - актуальна тема, яка набула популярності.
- У різний період книжки мали різний акцент у своїх текстах, в залежності від умов часу та політики влади. Наприклад, 50-х роках вони більше технічний характер, а в 60-х почали набувати більш суспільно-політичного характеру та стали інструментом просвітництва населення.

Отож, час підбити короткі **висновки за** даним **розділом**, бо детальні можна прочитати до кожного окремого підпункту.

У цьому розділі ми ознайомилися з визначенням Homo Sovieticus та його характерними рисами. Побачили, що радянська влада та закордонні спостерігачі по-різному дивились на «Людину Радянську». Комуністична держава прославляла образ як позитивний, на відміну від інших країн, де цей феномен сприймався або нейтрально, або негативно. Отримане теоретичне розуміння, хто ж така радянська людина, накладається на історичний контекст. Це робиться для усвідомлення в яких умовах зростав індивід та що могло повпливати на його становлення. Невдала політика влади, війна, багато смертей, дефіцит, брак кваліфікованих робітників та робочих рук, розбита інфраструктура. Радянська влада намагалась виховати покірну соціальну масу, адаптуючи її під складні умови життя. Саме тому повчання на вирощування можна було знайти усюди. Вдалим варіантом були посібники як вести домогосподарство, адже ця тема є цікавою та актуальною, це те, що стосується кожного.

РОЗДІЛ II.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДОМАШНЬОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ

2.1. Розгляд посібників та становище жінки

Маючи в руках енциклопедії з домашнього господарювання, перед тим, як перейти до аналізу безпосередньо написаних порад, варто звернути увагу на зміст книги. На прикладі четвертого видання «Азбука домашнього господарювання» 1878 року можна прослідкувати основні акценти повсякдення. Тут маємо стандартні теми: «Наш сучасний дім», «Догляд за житлом, одягом, взуттям, меблями», «Чарівниця хімія – наш помічник», «І чоловікові є що поробити», «Запрошуємо до столу», «Квіти і ми», «Здоров'я і краса», «Косметика», «Хоч молодість не вернеться», «Чи знаєте ви свою фігуру?», «Личить – не личить», «Ви запросили гостей», «Чи модна вишивка», «Коли мами немає вдома», «Поради різні, про всяк випадок», «У наших друзів»⁷³. Структура книги є побудована логічно. Спочатку розписують про помешкання: як його оформлювати задля затишку та комфорту, як за ним доглядати. Далі розташовують розділ про речі та одяг, ніби наповнюють помешкання, а за речима треба турбуватися. Далі харчування – невід'ємна частина життя. Далі здоров'я, адже це тісно пов'язана з тим, що їдять люди. А якщо людина здорова, то хочеться цю внутрішню красу підкреслити і зовнішньою: фігури, фасони одягу, косметика та способи продовження молодості – звідси і наступні розділи. Коли вже обжилися, то прийдуть і гості. Далі йдуть різні поради дозвілля, роботи та вирішення проблем, які можуть виникнути після довгого спільного життя.

Як видно з аналізу, структура була дуже добре продумана. І така тенденція зберігається і в інших книгах. Наприклад, у підручнику «Домоведення»⁷⁴ для 5-7 класів, видно такий самий логічний поділ. «Догляд за житлом», «Догляд за

⁷³ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, 367 с.

⁷⁴ Бунина, Нечипорук, Сайко Домоводство. Учебник для 5-7 классов восьмилетней школы (на украинском языке), книжкова друкарня «Комуніст», Харків, 1966, 175 с.

одягом та взуттям», «Кулінарія», «Рукоділья, крій та шиття», «Додатки». На відміну від першої книги, у цьому виданні поради є не відокремлені за гендером. Рекомендації вивчались на уроках. Дівчат пристосовували і до чоловічих навичок також.

У першому представленому виданні розділи охоплюють усю родину: як дружину, чоловіка, так і дітей. Але, зважаючи на кількість та назви розділів, видається, що дана книга виділяє своєю аудиторією радше жінок, аніж чоловіків. Чи випадковість це? Яке взагалі положення жінки ми можемо визначити?

Політична філософія права являє собою *«Загальнообов'язкову форму рівності, свободи та справедливості»*⁷⁵. Тобто, за формулюванням, кожна людина є рівною перед законом, перед обов'язками та зі своїми правами та свободами.

У той же час радянська влада орієнтувала свою політику, базуючись на творах декількох мислителів, один з яких - Карл Маркс⁷⁶. І дуже часто пропаганда використовувала роздуми Фрідріха Енгельса⁷⁷ - друга Карла Маркса. За їхньою філософією можна знайти ідею того, що чоловік і жінка мають бути рівними, як мінімум у питаннях праці:

*«Суспільство, яке знову організує промисловість на підвалинах вільної, рівноправної асоціації всіх продуцентів...»*⁷⁸.

Хоча більш правильно було б сказати, що Маркса та Енгельса не було гендерного поділу – усі виступали як представники класу; як люди, які будують новий суспільний устрій.

⁷⁵ Нерсесянц В.С. Філософія права. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа ИНФРА • М — НОРМА, 1997. — 652 с.

⁷⁶ Німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом; протагоніст робітничого соціалістичного руху. Його наукові роботи та політекономічні дослідження об'єднані в теоретичне суспільствознавче вчення, що отримало назву марксизм і стало підґрунтям соціалістичного і, пізніше, комуністичного руху в Європі й світі.

⁷⁷ Німецький підприємець, політичний діяч, філософ, історик, публіцист. Один з основоположників марксизму — перший систематизатор та видавець творів Карла Маркса.

⁷⁸ Фрідріх Енгельс. Походження родини, приватної власності й держави. — Харків: Державне видавництво України, 1925, с. 116.

Інтереси та потреби жінок «робітничого класу» (робітників і селян) розглядались як спільні інтереси пригнобленого населення в цілому, що суперечать інтересам гнітючої меншості. Інтереси між чоловіками та жінками, в контексті робітничих класів, і, більше того, між просто різними групами жінок, які належать до пригноблених класів (селянки, домашні робітниці тощо), фактично залишались поза увагою, просто ігнорувались⁷⁹.

Як я зазначала раніше, Радянський Союз утворився в 1922 році. А жінки отримали виборче право в 1917 році⁸⁰. Ця можливість надалась Тимчасовим урядом після 40-тисячної демонстрації жінок з лозунгами *«Вільна жінка у вільній Росії!»*, *«Без участі жінок виборче право не є загальним!»*, *«Місце жінки — в Установчих зборах!»*⁸¹. До цього заходу уряд відмовлявся у наданні такого права, аргументуючи несвоєчасністю запиту.

Виходить, що Радянський Союз утворився, коли рівність жінок та чоловіків не було ще чимось дуже старим та опрацьованим. Можливо, на початках у радянської влади і виникали думки, чи потрібна їм гендерна рівність. Але верхівка розуміла, що набагато вигідніше буде прибрати розподіл за статтю. Тоді легше буде об'єднати людей та будувати шлях до омріяної моделі держави та суспільства. Кожен зможе виконувати поставлені цілі та задачі, та і зайвий бунт невдоволеної частини суспільства, в і без того неспокійні часи, був ні до чого.

Жінка та чоловік у Радянському Союзі рівні. Єдина річ, яку влада не змогла змінити, заради стовідсоткового зрівняння, так це факт того, що жінка могла народити дітей, тобто продукувати та виховувати нове покоління. Виходить, що жінка мала поєднувати сім'ю та роботу.

⁷⁹ Градскова Ю.В. «Обычная» советская женщина - обзор описаний идентичности. М., Sputnik+, 1998 (дополнено и исправлено в 2000 г.) — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/yYBT9> (31.05.2023)

⁸⁰ Лук'янюк В. Жіноче виборче право — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/ANQeA> (31.05.2023)

⁸¹ Юкина И. Русский феминизм как вызов современности, Изд. Алетея, 2007, с. 418

З 1917 (1918 за новим стилем) року видається закон «Декрет ВЦВК про страхування на випадок хвороби»⁸². У ньому є пункт №30. Тут можна відчитати, що жінка, яка народила дитину не працює певний період. Це законодавство потім перебирає і Радянський Союз.

Як я зазначала раніше, війна змушує багатьох жінок працювати на важких роботах, через брак робочих рук:

«Як носити важку ношу? Під ношею тут розуміється й сітка з 10 кг картоплі, й важкі деталі в цеху, й великі каструлі з водою тощо. Є що носити щодня»⁸³.

Після війни настають складні часи, треба відбудувати країну, є криза. Чи то заради високих цілей, чи то через потребу виживати, жінки намагаються працювати так само тяжко як і чоловіки, поєднуючи виховання маленьких дітей та роботу.

У 1970-х роках, до прикладу, після пологів мама могла залишатися у декретній відпустці до 3-ліття дитини – за нею зберігалось робоче місце, але часто на роботу виходили раніше. Жінка народжувала дітей, мінімально вирощувала, виховувала, і далі поєднувала це з роботою. Дітям одразу змалечку вкладали в голову, що вони мають бути ідеальними та відповідальними, бо вони громадяни Радянського Союзу. Наприклад, у книжці «Ця книжка для вас, дівчатка!»⁸⁴, автор дає настанови для юних читачок:

«Ти не лише мама й татова донька й не лише дівчинка-школярка. Ти насамперед радянська дівчинка і піонерка. А піонер – це означає перший у всьому!»⁸⁵.

⁸² Декрет ВЦВК про страхування на випадок хвороби 22 грудня 1917 р. (4 січня 1918 р.) — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/DEKRET/17-12-22.htm> (31.05.2023)

⁸³ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.357

⁸⁴ Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! 3-тє видання, Веселка, Київ, 1987, 247 с.

⁸⁵ Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! с. 3

У червні 1961 року влада видає закон «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя»⁸⁶. За ним, особи мали працювати не менше чотирьох місяців на рік, у противному випадку, їх могли притягнути до кримінальної відповідальності. Законодавство було не дуже сильно прописано, тому під покарання могла потрапити і людина, яка працює, але не сумлінно. Покаранням було виселення на термін від 2 до 5 років з *«конфіскацією придбаного на нетрудові доходи майна»*⁸⁷.

Мені видається, що даний закон в основній масі боровся з «туніядцями», але паралельно мотивував страхом і працівниць. Тому мами часто залишали дітей з раннього віку вдома самих. У книжці по домоведенню ми бачимо розділ, який так і називається «Коли мами немає вдома»⁸⁸. У ньому персонаж Оленка ходить у 5 клас, у неї молодший брат Миколка, за яким вона доглядає. Це цікавий фрагмент, бо показує й інші стандарти виховання дітей, коли старшу дитину використовували як доглядальницю молодшої. На старших покладались як догляд, так і відповідальність за менших:

*«Не рідше, як двічі на тиждень самостійно періть свої (і молодшого брата чи сестрички) комірці, носові хусточки, шкарпетки і панчохи, чистьте і прасуйте шкільну форму»*⁸⁹.

Дівчинка вчить у формі гри брата вести господарство, бо так її вчила матуся:

⁸⁶ Відомості Верховної Ради УРСР, 1961 р., N 25, с. 292. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-09#Text> (31.05.2023)

⁸⁷ Крупина В. Боротьба з неробами в Україні — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/LVaYq> (31.05.2023)

⁸⁸ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.319

⁸⁹ Бунина, Нечипорук, Сайко Домоводство. Учебник для 5-7 классов восьмилетней школы (на украинском языке), книжкова друкарня «Комуніст», Харків, 1966, с.34

«І коли мама на роботі, вона сама може зварити обід, нагодувати та доглянути братика Миколку. Він не заважає їй, адже Оленка теж грає з Миколкою в «мамині ігри» свого дитинства, які колись так подобались їй»⁹⁰.

От ми бачимо, що освіта-напучування починає проростати серед наступних поколінь. Кожен має вміти робити базові речі, без поділів на жіночі та чоловічі справи, наприклад, приготувати щось поїсти. Хоча в іншій енциклопедії, образ дівчинки подається як щось не дуже вправне, але наголошують, що вона зможе стати такою як усі та навіть кращою:

«Ти – дівчинка, і не дуже здорова, і не дуже вправна, і досить слабковита»⁹¹.

А ще дуже цікаво прослідкувати як дітей привчали жити під «сталім режимом»:

«Протягом тижня або двох тобі буде важко. Але потім ти звикнеш... Тобі часто захочеться махнути рукою на свою обіцянку – берегти час. Може, подумаєш: нехай усе буде, як досі, адже так легше! Але запевняю тебе, що ти, коли доможешся сталого режиму, багато чого встигатимеш зробити за день!»⁹².

У зазначеному вище уривку привчали дотримуватися сталого розкладу дня. Але, десь трошки глибше, видно алюзію на комуністичний режим. У такий спосіб дітей виховували терплячими (у поганому сенсі) та покірними.

Отож, у даному розділі видно, що посібники з домоведення мали приблизно схожу структуру. Видно, що пропадає чіткий поділ на чоловічу та жіночу роботу. Базові навички мав мати кожен. Жінка хоч і отримала доступ до ранише не зовсім доступних речей, але з неї не знімались попередні обов'язки. Вона мала як працювати, так і виховувати дітей, вести господарство. Дітей

⁹⁰ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.320

⁹¹ Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! 3-тє видання, Веселка, Київ, 1987, с. 174

⁹² Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! 3-тє видання, Веселка, Київ, 1987, с. 175

привчали до самостійності, адже батьки залишали їх самих, коли йшли на роботу. Старших дітей використовували як доглядальників для молодших.

2.2. Харчування

Повернімося до наших персонажів Оленки та Миколки. На початку розділу ми бачимо різні рецепти, за якими можуть приготувати навіть діти. А проаналізувавши тексти цих рецептів, можна скласти уявлення про раціон харчування та ситуацію з продуктами.

Ми бачимо «Кашу-розмазню»⁹³ - каша (гречана), яка розварилась. Крупи розварювались, аби їх легко було їсти, а також, аби з меншою порцією могли наїстись.

Далі йдуть салати. Зроблені вони або з овочів, або з фруктів. Цікаво, що фрукти такі, що ростуть на городі, наприклад, груші, яблука. Можна зустріти і мандарини з апельсинами. Але, мені здається, це або для дуже забезпечених людей, або на свята. Наприклад, у розділі «Ви запросили гостей»⁹⁴ є деталі подання страв. Надається порада не одягатися аж занадто розкішно, аби показати статус або гроші, чи то вразити гостей. Набагато краще вразити їх кількістю, різноманітністю, сервіровкою:

«Кількістю страв? Їх різноманітністю? Сервіровкою? Очевидно, і тим, і другим, і третім»⁹⁵.

Я вважаю, що такий салат з дефіцитних фруктів міг бути окрасою столу, своєрідним показником хорошого життя:

«І все ж головне – наявність хоча б однієї «фірмової» страви – окраси програми...⁹⁶»

Зауважу, що книга пише:

⁹³ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.320

⁹⁴ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.299

⁹⁵ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.300

⁹⁶ Так само.

«Фрукти для такого салату можуть бути різні, але яблук має бути неодмінно більше, ніж інших фруктів чи ягід»⁹⁷.

Ця порада виглядає як заспокоєння людей, що це за рецептом звичайних фруктів має бути більше, а не тому, що ця ці продукти в дефіциті.

Цікаво, що цей салат заправлявся майонезом. Для сучасників таке поєднання смаків навіть звучить огидно. Я чітко не знаю, чому радянські люди так робили, але маю декілька теорій.

По-перше, в радянський час було дуже мало соусів та різних заправок до салатів, а ті, що існували були в дефіциті.

По-друге, майонез не був аж так у наявності. Звідси народжується своєрідний «культ майонезу». В уявленні радянської людини скласти страву з дефіцитних продуктів означало завідомо правильне і смачне рішення. Адже дороге та обмежене підсвідомо означало якісне, корисне та апетитне. Це був показник твого статусу і достатку. Одне з визначень кітчу – «масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект»⁹⁸. Я вважаю, що даний культ та тенденція «усі салати з майонезом смачні» можна назвати кітчом.

По-третє, справа в голоді. У країні був дуже сильний дефіцит базових продуктів, наприклад, м'ясо, хліба, молочних продуктів. А майонез був калорійний і жирний, що забезпечувало ситість протягом довгого проміжку часу.

Яка конкретно ідея є правильною, я не знаю. Я вважаю, що тенденція страв з майонезом має комплексне підґрунтя. І взагалі цю ситуацію можна класифікувати як соціальну травму, навіть зараз ми маємо її відлуння на сімейних святах.

⁹⁷ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.322

⁹⁸ Кітч - Великий тлумачний словник сучасної української мови словник — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/93/53402/890215.html> (31.05.2023)

Після салатів ми бачимо суп з капусти, різні оладки та страви з яєць - яєчня та омлети⁹⁹. Для усіх цих страв використовуються доволі примітивні продукти, які можна виростити вдома і не купувати. Або це стимулювання людей займатися господарством та піднімати країну, або адоптація порад під реалії країни з дефіцитами.

У книжці «Книга о вкусной и здоровой пище»¹⁰⁰ можна знайти дуже цікаву цитату, як підтвердження того, що радянська влада підміняла правду для того, аби підлаштувати вигідне собі положення у побутових моментах:

«Так, наприклад, у всьому світі вчені-дієтологи наполегливо рекомендують замінювати частину вершкового масла набагато більш дешевими рослинними оліями, а частину високосортного хліба - хлібом грубого помелу»¹⁰¹.

Високосортні хлібини були не на часі. Вершкове масло теж не є аж так у наявності, адже молочні продукти час від часу були дефіцитними. Влада намагається переконати користю для здоров'я (хоча це не так) людей використовувати інші продукти, перемкнути увагу з браку.

Схожу ситуацію ми можемо спостерігати з м'ясом. У одній з порад читаємо:

«Якщо ж м'ясо з супу подається на другу страву, його кладуть у каструлю, коли вода закипіла. Бульйон вийде не дуже наваристий, зате м'ясо залишиться соковитим і смачним. Усе це стосується й риби»¹⁰².

М'ясо було на столі не кожний день, а коли продукт з'являвся, то його намагались використати з максимальною ефективністю – і суп, і друга страва або в салат. Але часто у детальному розгляді приблизного щоденного харчування

⁹⁹ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.322 - 323

¹⁰⁰ Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, 447 с.

¹⁰¹ Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, с. 21

¹⁰² Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.325

можна бачити такі собі рецепти-обманки. Тут ми спостерігаємо «котлети картопляні»¹⁰³, «котлети капустні»¹⁰⁴. М'ясо – один з основних постачальників білку для нашого організму. Країні потрібні здорові люди. Саме тому влада «мотивує» людей знайти заміник:

«Творог - недорогий продукт. Дуже багатьом радять замінювати їм як джерелом повноцінного білка, принаймні, частину м'яса»¹⁰⁵.

У згаданій мною книзі «Книга о вкусной и здоровой пище», є багато моментів обмеження харчування, або замін одних продуктів на інші. Мені видалось це трохи дивним, враховуючи, що книга видана у 1965 році – період, коли дефіцит був, але не настільки глобальний як у період війни, або пізніше.

Відповідь була знайдена у вступі від видавництва. Уперше книга видавалась у 1939 році, перевидавалась у 1945 та 1952 роках¹⁰⁶. Тобто від початку поради були орієнтовані на воєнні умови життя, коли господарством або не було змоги займатися, або не було кому, а наявні продукти передавались на фронт для військових. У 1952 рік – час, коли країна все ще намагається відійти від війни, виправити наслідки цієї політики, а до того ж дефіцит посилювався через неправильну політику влади. Видання 1965 року це радше узагальнення всього попереднього важкого досвіду та доповнення, орієнтоване на проблеми сучасності.

Коротко підбиваючи підсумки, можна зауважити, що страви переважно будуються на продуктах, які можна виростити самостійно. За допомогою продуктів можна було показати статус. Був сильний дефіцит продуктів, який спонукав економно використовувати інгредієнти, або замінити їх на інші. Влада провадила начебто поради по здоровому харчуванню, хоча, насправді, просто намагалась відвернути увагу від дефіциту. Дуже багато страв готувалось з майонезом. І тут є декілька теорій чому так. Через ситність та калорійність, через

¹⁰³ Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, с. 436

¹⁰⁴ Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, с. 437

¹⁰⁵ Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, с. 21

¹⁰⁶ Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, с. 5

відсутність інших соусів та заправок до страв, як показник статусу та статків.
Особисто я, виокремлюю це як радянський своєрідний кітч.

2.3. Шлюб та подружні стосунки

Отож, ми розглянули важливий момент повсякденного життя – харчування. Жінка ходить на роботу, готує їсти в складних умовах, навчає дітей. Ладна господиня, прекрасний робітник, турботлива мама. А яка ж дружина?

Радянський Союз – країна, яка контролювала людей повністю. Що ти робиш для суспільства, як працюєш, які ідеї просуваєш. Але на цьому держава не зупиняється. Вона пильнує і твоє особисте життя. На початках СРСР розірвати шлюб було дуже просто, адже хтось один з подружжя подавав заявку, а другого просто повідомляли. Але бачачи тенденцію, що дуже багато родин розпадається, влада взяла все у свої руки. Була запроваджена дуже складна процедура розлучень. Треба було подати в газету оголошення про бажання розлучитися, приходили прокурори розпитати про причини таких бажань, багато ходити по різних інстанціях. Навіть якщо обоє партнерів хотіло розійтися, не завжди це дозволялось зробити. Ті, кому все ж таки дозволяли, мали заплатити своєрідний штраф:

«Мито за розлучення з 1944 року становило не 100-200 карбованців, як раніше, а 500-2000. Якщо хтось розлучався повторно, то грошей за це з нього брали більше»¹⁰⁷.

Також не давали розлучення тим, хто підійшов до цієї справи без відповідальності. Наприклад, чоловікам, які заводили собі молодших партнерок та дітей на стороні. Влада намагалась тримати високу планку для громадян у моральній чистоті.

Через те, що не кожній парі давали розлучення, були часті випадки, коли чоловіки просто тікали, залишаючи своїх дружин та дітей самих, навіть не сплачуючи аліменти. Жінки намагались знайти партнера або домогтися справедливості. Приклади оголошень про пошуки «загубленого» чоловіка можна

¹⁰⁷ Ясній О. Розлучення по-радянськи, або Як берегли здорові сім'ї в СРСР — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zorya.org.ua/obshhestvo/rozluchennya-po-radyanski-abo-yak-beregli-zdorovi-simi-v-srsr/> (31.05.2023)

знайти в колонках різних журналів. Наприклад, у жіночому журналі «Робітниця»:

«Я – працівниця Олександра Іванівна Індих. Серйозно прошу редакцію журналу "Робітниця" порадити, як знайти мого чоловіка, Віктора Ігнатовича Індиха, який є двоєженцем і в даний час працює на станції Феодосія (Крим). Як тільки він дізнається, що я знайшла його, він звільняється з роботи і переїжджає в інше місце. Так минуло вже два роки, а він нічого мені не дав на виховання дитини, його сина Бориса»¹⁰⁸.

Лише при Брежнєві процедуру розлучення полегшили. У 1965 році скасували двоступеневу судову процедуру і відпала необхідність анонсувати припинення шлюбу у пресі. І багато людей скористались таким послабленням. Так у 1965 році було 360 тисяч розлучень, а в 1966 році – 646 тисячі¹⁰⁹.

Отак, ми бачимо, що багато людей не могли зберегти свій шлюб. І влада намагалась запобігати цьому за допомогою порад. У книзі ми маємо розділ про збереження шлюбу – «Чому не кожен шлюб вдалий?»¹¹⁰. Тут описується ситуація, коли з плином часу, у подружжі може пропасти вогник любові, адже буденність все з'їдає. У даному розділі пишуть, що обоє партнерів у цьому винні. Але що цікаво, так це те, що поради, як змінити свою поведінку, надають тільки для жінок. Чоловікам висувають звинувачення у «моральній розпущеності, що супроводжується до того ж лайливими словами»¹¹¹. Жінкам же дорікають, що вони не слідкують за своєю зовнішністю; одразу з порога вантажать його проблемами та скаргами, не рахуються з психологією близької людини, забувають бути до чоловіка ніжними, стають неуважними. Трохи нерівноцінні претензії, чи не так?

¹⁰⁸ 2 сесія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету XVI скликання, 1-9 лютого 1936 Стенографічний звіт. М., 1936. Бюлл. 5. С. 10; Робітниця. 1935. № 13. С. 7.

¹⁰⁹ Ясній О. Розлучення по-радянськи, або Як берегли здорові сім'ї в СРСР

¹¹⁰ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.346

¹¹¹ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.346

Якщо подивитися на поради, складається не надто весела картина.

«Часто жінка забуває про свої прямі обов'язки – створення чоловікові та дітям сімейного затишку, коли сім'я відпочиває фізично й душевно, забуваючи про будь-які неприємності»¹¹².

Від жінки вимагають красиву зовнішність за будь-яких обставин:

«Слід стежити за своєю зовнішністю. ... присвятить хоч би мінімальний час зачісці. Підфарбуйте злегка губи»¹¹³.

Треба не виказувати одразу чоловікові усі проблеми та скарги, увесь негатив як тільки він зайшов до дому. Не треба лізти, якщо у нього проблеми, коли він буде готовий, то він сам поділиться. Жінку вчать бути покірною, тихою, смирною. По факту, у родині не вибудовуються довірливі стосунки, де кожен з партнерів може бути таким, який він є. Хоча тут наче є натяк на збереження особистих кордонів. Але в Радянському Союзі такого терміну і не існувало.

Зустрічається ще раз доказ того, що житті жінки в радянському суспільстві було нелегким. Адже поєднання моделі «дім-робота» це не просто те, що є рішенням жінки. Це те, що вимагає суспільство:

«Сімейний затишок ви повинні створити і в тому випадку, якщо ви працюєте. ... Ми всі добре знаємо, що хатня робота ще недостатньо полегшена для жінок, але при хорошій організації роботи, коли в кожного члена сім'ї є свої обов'язки, можна сумістити службу й роботу вдома»¹¹⁴.

І все це радять виконувати з посмішкою:

«Всім приємно, коли ми виконуємо свою роботу усміхаючись»¹¹⁵.

Усе це звучить як єхидне знуцання. Що ми маємо у результаті? У руйнуванні шлюбу, більшою мірою, винувата жінка. Аби цього не сталося, треба

¹¹² Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.346

¹¹³ Так само.

¹¹⁴ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.347

¹¹⁵ Так само.

не показувати якісь свої переживання та проблеми, втихомирити (заблокувати) свої сильні емоційні пориви, завжди бути красивою, і, не зважаючи на те, наскільки сильно втомилась, ще виконувати хатню роботу, аби усій родині було добре. Не дивно, що жінки не витримували, або не притримувались таких порад.

Отже, у цьому підрозділі видно, що Радянський Союз контролював процес розлучень. Коли процедуру трохи послабили, то багато шлюбів почало руйнуватися, що не корелювалось з правильним ідеальним образом радянської людини. Влада намагалась цьому якось зарадити. З порад випливає, що жінка має бути ідеальна в усьому. Красива зовнішньо, легка емоційно, не проблематична, спокійна, тиха, покірна, хороша господиня, мама та дружина. Від чоловіка вимагається не вживати нецензурну лексику. У подружжі не вибудовувались довірливі стосунки.

2.4. Переробка старого, створення нового

Як я зазначала у першому розділі, товарний дефіцит стосувався не тільки продуктів харчування. Був брак і одягу, і предметів гігієни, і багатьох побутових речей. Радянський Союз був у скрутному положенні. Я писала раніше, що у 1960-х роках наявний книжковий дефіцит. На початку 1970-х ця проблема браку паперу стає занадто гостро відчутною. У той час, ліси були вже доволі виснажені. Влада запроваджує новий хід. Започатковується переробка вторсировини.

Радянський Союз запроваджує те, що у сучасному світі називається «ресайклінг» - з англ. recycling - процес обробки речей, які вже були у вжитку, щоб їх можна було використати знову¹¹⁶. Зборам підлягала макулатура, скляна тара, а також металобрухт.

Переважно непотрібні газети, книги, журнали збирали школярі. Влада пропагандувала, що збираючи макулатуру можна рятувати дерева та цілі ліси. Це можна спостерігати з плакатів. (Див. додаток 3) Діти залюбки приставали на цю ідею. До того ж іноді бували моменти заохочень – хто, збере найбільше отримував грамоту, або навіть путівку в літній табір¹¹⁷. З часом заохотили і дорослих. При здачі від 20 кг макулатури, з'являвся шанс купити якісні книги, які були в дефіциті¹¹⁸. Або були спеціальні магазини, де використаний папір можна було обміняти на корисні речі, наприклад, мило, пральний порошок¹¹⁹. (Див. додаток 4)

Здавання пляшок приносило реальні гроші. Можна було отримати 15 к. за тару з-під молока, від 12 до 20 к. за пивну банку¹²⁰. Приймали також пляшки з-

¹¹⁶ Recycling Oxford Learner's Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/recycling#:~:text=recycling-noun,they%20can%20be%20used%20again> (31.05.2023)

¹¹⁷ «Мусорная тема» в СССР: как пионеры с «Королевой Марго» дерево спасали Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/z0FIO> (31.05.2023)

¹¹⁸ Сбор макулатуры в советское время: как это было на самом деле — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/o4UY2> (31.05.2023)

¹¹⁹ «Мусорная тема» в СССР: как пионеры с «Королевой Марго» дерево спасали Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/z0FIO> (31.05.2023)

¹²⁰ Так само.

під соку, сметани, майонезу і т.д. Хоча часто люди повторно використовували таку посудину в господарстві, наприклад, ходили з ними на ринок, і їм в їхню тару наливали сметану.

З приводу теми збору металобрухту, цікавим виявився кіно фейлетон «П'ять мільйонів»¹²¹. Він був випущений наприкінці 1950-х, але активно поширювався в маси власне в 1960-х, задля заохочення збирати метал. Оскільки металургія - найважливіша галузь промисловості, то невиконання плану зі збору школою або іншою організацією загрожувало доганами, а то й позбавленням премій. А як заохочення, у нагороду найуспішнішій дитині могли дати морозиво або квитки в кіно, дорослим – додаткові вихідні дні¹²².

Радянські люди займались не тільки повторним використанням речей за призначенням. На сучасну мову, вони ще й практикували «апсайклінг» (upcycling), коли речі використовували повторно, без спроб переробити. Кембриджський словник дає наступне визначення: діяльність із виготовлення нових меблів, предметів тощо зі старих або використаних речей чи відходів¹²³.

І ми бачимо багато прикладів таких цікавих застосувань. Наприклад, у підручнику з доведення є розділ «І чоловікові є що зробити вдома»¹²⁴. У цьому розділі надаються поради чоловікам як організувати робоче місце, які інструменти мати та як їх зберігати. Наприклад, радять різні матеріали тримати у спеціальному ящику, але якщо такого немає, то це не проблема:

«Якщо спеціальний ящик виготовити важко, то для зберігання інструменту можна використати старий чемодан...»¹²⁵.

¹²¹ Корабельников, Кычакова Пять миллионов, Техника - молодёжи 1957-01, с. 21-22 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zhurnalko.net/=nauka-i-tehnika/tehnika-molodezhi/1957-01--num21> (31.05.2023)

¹²² «Мусорная тема» в СССР: как пионеры с «Королевой Марго» дерево спасали Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/z0FIO> (31.05.2023)

¹²³ Upcycling Cambridge Dictionary Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/upcycling> (31.05.2023)

¹²⁴ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.100 - 125

¹²⁵ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.103

До сих пір, коли Радянського Союзу вже не існує більше 30 років, зберігається звичка тримати деталі та інструменти «належним» чином. У багатьох чоловіків різні цвяхи та шурупи зберігаються в жестяних банках, хоч би з-під кави.

Як раніше писалось в цій роботі, існував і дефіцит на меблі. Книга-порадник може зарадити і при цій проблемі – відсутній стіл для різних ремонтних робіт можна зробити з наявного:

«Роблять так звану верстатну дошку, яку кладуть на лаву чи на два табурети. Дошку закріплюють за допомогою струбцини. З лівого боку на ній шурупами прикріплюють упор...З правого боку дошка має виріз для повздовжнього розпилювання... До дошки можна кріпити лещата»¹²⁶.

Здавалося б проста річ, яка є звичною у повсякденні – клей. Але у Радянському Союзі люди виготовляли його вдома, адже ринок товарів не задовольняв попит, і в інструкції використовувались дуже незвичні речі:

«Щоб приготувати целулоїдний клей, беруть стару плівку. В гарячій воді з додачею невеликої кількості соди з плівки змивають емульсію. Чисту плівку розрізають на дрібні шматочки, кладуть в пляшечку і заливають в три рази більшою кількістю ацетону чи грушевої есенції»¹²⁷.

Але жінки також не відставали у повторному використанні речей. Радянська людина має бути ідеальною, і все у неї має лежати на місцях чітко та структуровано. Тому, звернімо увагу на «Несесери для тисячі дрібниць»¹²⁸. Для різних невеличких речей: панчо, носових хусточок і т.д. – найкраще пошити мішечки, які будуть ховатися на вішалках у шафі:

¹²⁶ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.101

¹²⁷ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.105

¹²⁸ Так само, с.75-77

«Для цього слід пошити з полотна, краще м'якого, мішечок. Такий мішечок, прикріплений до звичайної вішалки, стане в пригоді кожній господині, його можна вішати не тільки в шафі, а й на стіну»¹²⁹.

Ці мішечки часто виготовлялись вже зі наявних старих використаних тканин. А от вішалка для взуття робилась з дерматину та клейонки:

«Побачите, скільки пар взуття можна покласти туди! А місця вона займе вона зовсім небагато. Основу треба виготовити з дерматину і двох кусків клейонки...»¹³⁰.

Отож, у даному підрозділі розповідається про заохочення владою до повторного використання речей, задля кращого майбутнього країни. Здавалась макулатура, металобрухт, пляшки. Через дефіцит люди були змушені самотужки створювати речі для задоволення своїх потреб. Частою була практика пошиття різних органайзерів.

¹²⁹ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.75

¹³⁰ Так само, с.75

2.5. Квартирне питання та «Що вдягнути?»

Цікаво, що поради як зробити такі органайзери для речей були популярні. І усюди наголошують наскільки мало місця буде займати така містка річ. І я думаю, що знаю відповідь чому так. У передмові книжки «Азбука домашнього господарювання» кажуть, що «Нашу країну по праву називають країною новоселів»¹³¹. І це правда. За Хрущова активно будуються квартири, які в народі так і прозвали «хрущовки». Помешкання робились невеликими за розмірами, але за кількістю їх було багато. Тому і була проблема як в маленькому помешканні тримати нормальну кількість речей, ще й аби це пристойно виглядало та не заважало. Існували й книги про те, як добре облаштувати свій житловий простір. В одній з них¹³² знаходимо виправдання, наприклад, малого розміру кухні:

«Взагалі кажучи, у нас недооцінюються витрати сил і часу, які щодня пропадають дарма, в нераціонально обладнаній кухні... Непотрібні та зайві кроки по приміщенню кухні складаються за тиждень у кілометри шляху, а зайві операції скорочують час відпочинку господині»¹³³.

За часів Брежнєва ситуація з житлом трошки покращується: житло стає трошки більшим, з ліфтом, сміттєпроводом, покращеним плануванням та роздільним санвузлом¹³⁴. Хоч і відбуваються зміни на краще, умови все ще доволі важкі, адже місця все ще не вистачає. Навіть у розділі про ремонтні інструменти, ми можемо прочитати наскільки людям незручно жилося у таких квартирах через відсутність достатнього простору:

«В тіснуватій міській квартирі кращими місцями для майстрування є передпокій, балкон чи лоджія. З дозволу господині тимчасово в майстерню

¹³¹ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.5

¹³² Маасс Я., Реферовская М. Современная квартира. Планировка и оборудование, Издательство Аркады, Варшава, 1963, 237 с.

¹³³ Маасс Я., Реферовская М. Современная квартира. Планировка и оборудование, Издательство Аркады, Варшава, 1963, с.18

¹³⁴ Кромф І. Страх і ненависть у СРСР: як насправді жилося в «золоту епоху радянської стабільності» — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukrainer.net/srsr-naspravdi/> (31.05.2023)

може бути перетворений також куточок в кухні чи навіть в загальній жилій кімнаті»¹³⁵.

Також до проблеми місця варто зазначити і кількість мешканців. Житло будувалось, було воно безкоштовним. Але була проблема отримати квартиру. Треба було дочекатися своєї квартирної черги, а це могло зайняти не один рік¹³⁶. Інша справа, якщо людина працювала у партійному апараті або у силовій структурі. Тому часто бувало, що в одній квартирі одночасно жило не одне покоління родини. Звідси і проблема: багато людей - мало місця.

Ще одна дефіцитна річ, без якої повсякденне життя важко уявити – це одяг. З часів, коли при владі був Сталін, країна знаходилась в ізоляції – за «залізною завісою»¹³⁷. У країну не завозились закордонні речі чи якісь журнали мод. Люди одягались однаково: не яскраві кольори, однакові фасони, які створювались у «Будинку моделей», а затверджувались «Художньою радою СРСР»¹³⁸. Населення не знало наскільки добрий чи поганий їхній одяг, адже не було з чим порівнювати. А прояви якоїсь «інакшості» часто не сприймались.

Ринок товарів або не задовольняв потреби бідним асортиментом, або нестачею речей, в принципі. Саме тому тогочасні люди намагались виходити з проблем самотужки. Наприклад, жінки шили собі одяг самі. Вони шукали потрібні фасони, робили викройки, шили та отримували омріяну одягину. У розділі «Чи знаєте Ви свою фігуру?» розповідають про те, як розібратися з своїм одягом і підібрати ідеальний:

¹³⁵ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.101

¹³⁶ Кромф І. Страх і ненависть у СРСР: як насправді жилося в «золоту епоху радянської стабільності» — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukrainer.net/srsr-naspravdi/> (31.05.2023)

¹³⁷ Залізна завіса — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://histua.com/slovník/z/zalızna-zavısa> (31.05.2023)

¹³⁸ Одяг в СРСР. Як у людях вбивали індивідуальність. Фільтр-національний проєкт з медіаграмотності — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://filter.mkіp.gov.ua/odyag-v-srsr-yak-u-lyudyah-vbyvaly-indyvidualnist/> (31.05.2023)

«Сподіваємось, що вони (прим. поради) допоможуть жінкам різного віку і статури легше орієнтуватися в численних пропозиціях журналів мод. Бо саме там, як правило, ми шукаємо «фасони»»¹³⁹.

Дівчата з дитинства навчаються різним технікам шиття, в'язання. А потім застосовують ці навички для реалізації омріяного одягу. Наприклад, у книзі для дівчат¹⁴⁰, під примітивними ситуаціями та запитами про цікавий орнамент в'язання, бачимо брак теплих речей та пошуки хоча б якоїсь унікальності:

«Мені дуже хочеться сплести собі до свята джемпер-кімоно!...Бачила в одному журналі...Власне, плести я вмю, але ніяких вигадливих візерунків не знаю, тільки найпростіші»¹⁴¹.

Але часто бувало, що дефіцит стосувався і матеріалів для виготовлення речей. Тут вже йшло в справу перевикористання:

«Що має бути в тебе під рукою насамперед? Перше – достатня кількість вовняних ниток. Треба розпустити яку-небудь стареньку річ»¹⁴².

Часто був досвід доношувати одяг за кимось. Живучи в постійному дефіциті, люди намагаються якомога краще доглядати за речима, аби подовжити їхній термін експлуатації. Якщо поглянути на розділ про взуття¹⁴³, можна побачити рекомендації щодо температури зберігання, набивати папером – для зберігання форми. Тут є й банальні поради мити взуття, адже бруд завжди псує зовнішній вигляд та річ. Але іноді рецепти, як повернути хороший вигляд чоботам, трохи вводять в шок. Як тільки не хитрували з народною мудрістю:

«Еластичність лакової шкіри можна зберегти, застосовуючи емульсію, яка також надає блиску лаковим черевикам (один яєчний жовток змішують з

¹³⁹ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.272

¹⁴⁰ Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! 3-те видання, Веселка, Київ, 1987, 247 с.

¹⁴¹ Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! 3-те видання, Веселка, Київ, 1987, с.166

¹⁴² Так само, с.166

¹⁴³ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.74-75

трьома столовими ложками скипидару і старанно збивають, щоб вийшла однорідна маса, до якої додають чайну ложку касторового масла)...»¹⁴⁴.

Та і ремонтні роботи одягу часто проводились. Треба було зробити все ідеально, аби не було видно якогось втручання. Підібрати голку та нитки, вправні впевнені рухи. Але ринок не давав можливості обирати. Тому часто знайти нитку в колір тканині було проблематично. Радянські люди, для ремонту одягу, витягували нитки з тої самої речі, яку лагодили, але з іншої, менш помітної частини:

«Щоб заштопане місце на білизні та одязі було непомітним, нитки підбирають того ж кольору, а краще – з тієї ж тканини, яку треба заштопати. Їх витягують біля кромки чи швів або з шматка тої самої тканини».¹⁴⁵

Як висновок, можна зазначити, що різні органайзери були маленьким рішенням проблем простору. Такі проблеми були створені через невеликі розміри житла, яке було важко отримати. У такого роду квартирах могло жити не одне покоління людей. Люди завжди хотіли гарно виглядати, але дефіцит одягу спонукав їх створювати власноруч за допомогою шиття, часто зі старих речей. Також люди часто доношували одяг за кимось, або фанатично доглядали старі речі задля продовження їхнього функціонування належним чином.

¹⁴⁴ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.74

¹⁴⁵ Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, с.72

Отже, **підсумуємо** інформацію висвітлену у цьому розділі:

Посібники з домоведення висвітлюють різні аспекти життя. Завдяки ним можна аналізувати різні сфери: харчування, квартиру, стосунки в родині, виховання дітей і так далі.

Така проблема як дефіцит позначився майже усюди. Говорячи про харчування, варто відмітити, що влада намагалась змістити увагу з браку продуктів завдяки порадам про здорове харчування. Дефіцит харчів стимулював людей на дуже економне використання 1 інгредієнта. А також часто практикувався пошук корисних елементів у повсякденних продуктах, які можна було б виростити/створити самому. За допомогою страв можна було показати свій статус. Майонезні страви, я вважаю, доречним прикладом кітчу в Радянському Союзі.

Радянські жінки були дуже сильними та витривалими. Їм доводилося працювати на рівних з чоловіками на складних роботах, народжувати дітей, не засиджуватися в декреті, а ще бути прекрасною господинею та дружиною. Жінка має завжди бути красивою та доглянутою, не зважаючи на можливі негаразди. Має не вивалювати на чоловіка претензії. Від чоловіка вимагають не вживати нецензурну лексику і тоді шлюб не розпадеться. От така нерівність стандартів. І на фоні всього цього, у родинях часто не вибудовувались довірливі стосунки, де партнери можуть бути справжніми. Часто були випадки, коли чоловік тікав, кидаючи мати з дітьми саму, не виплачуючи аліменти.

Дітей привчали бути самостійного змалечку. І вже в шкільні роки діти часто залишалися вдома самі та робили різну роботу по господарству. Їх вчили жити під сталим режимом: і це як про розпорядок дня, так і про владу партії.

Дефіцит змушував людей займатися ресайклінгом та апсайклінгом, тобто повторно використовувати речі, або застосовувати їх в новому функціоналі. За часів СРСР люди здавали пляшки, макулатуру, металобрухт. Зі старих речей робились нові, які важко було дістати, або органайзери для того, аби все було на

своїх місцях. Часто дівчат з дитинства вчили в'язати та шити, бо без цих навичок навряд чи можна було вважатися гарною господинею. Кожен мав знати, як доглядати за старими речима. Адже купити взуття, наприклад, було проблематично. Тому наводяться рецепти догляду в домашніх умовах. Для сучасних людей ці поради звучать трохи дивно. Та і загалом, багато речей в Радянському Союзі були дефіцитними, тому робилися по диким інструкціях вдома.

До речі, про місце. Квартир за Хрущова та Брежнєва робили багато, але маленького розміру. Отримати житло було важко через великі черги, тому в одній квартирі могло жити багато людей. Тому вирішення проблеми браку місця було дуже нагальним. І знову влада знаходила виправдання конкретно таким розмірам. Наприклад, кухня будувалась маленького розміру, аби господиня не так сильно втомлювалась, роблячи зайві кроки по кімнаті.

ВИСНОВКИ

У даній дипломній роботі було проведено дослідження вмісту посібників з домоведення, починаючи з 1960-х років. Завдяки проведеному мною об'єктивному аналізу, я можу підбити підсумки цих дипломних досліджень.

Радянський Союз – держава з дуже непростю, але цікавою історією. Завдяки багатьом факторам сформувався такий феномен як «Homo Sovieticus» або ж людина радянська. У межах країни та за кордоном ставлення до такої людини було різне. За «залізною завісою» дивувались як можна жити за таких умов і там це радше сприймалось як негативне визначення. У свою чергу, радянська влада пропагандувала позитивний образ, який впевнено йде до поставлених цілей.

Трохи було надано історичного контексту, для розуміння подій, які сформували Homo Sovieticus, а також впливали на нього в обраний мною період. Основні фактори, які були виділені це: сама політика держави, часто невдала; Друга Світова Війна та всі похідні (нестача робочих рук, брак кваліфікованих спеціалістів, розбита інфраструктура).

Радянський Союз – держава перманентного дефіциту. І саме ця нестача речей глобально впливала на різні сфери життя. На основі проведеного мною дослідження, видно, що радянські люди мали брак харчів, що спонукало їх змінювати раціон. Нестача особистого простору в квартирі змушувала подивному організувати помешкання. Дефіцит меблів спонукав виходити з положення та майструвати самотужки, одягу – шити, перешивати, доношувати за кимось, або фанатично доглядати вже наявне.

Узагальнюючи отримані результати з багатьох сфер, хочу сказати, що радянське повсякденне життя лягло травмою не на одне покоління. Адже дрібні речі збереглись аж до сьогодні: що наші свята святкуються з майонезними стравами у великій кількості; те, як ми організуємо простір для наших речей;

місце жінки в суспільстві, коли на неї покладаються велика відповідальність та навантаження.

Загалом, жінка в радянському суспільстві декларувалась як рівна чоловікові. Насправді ж це було не так. На неї покладалась робота, господарство, догляд за дітьми. Так ще й на неї здійснювався психологічний тиск, адже дівчатам навіювали ідею не ідеальності, задля їхньої старанної роботи, заганяли в рамки краси, аби подобатися чоловікам, ігноруючи свої справжні емоції та переживання.

Проблема дефіциту відбилась як травмуючий момент – люди відтермінують своє життя «на потім», бо не використовують наявні речі тут і зараз, а відкладають до «особливої нагоди», яка за жорстокою правдою життя, не настане; хороша їжа сприймається як свято або винагорода; збираються старі непотрібні речі, бо є страх того, що все може зникнути.

Відбувається конфлікт між поколіннями, бо «травмовані старші» дорікають молодим за невихованість. Насправді ж, радянські люди бояться виділятися, йти проти несправедливості та системи. Молодь не є заляканою, вони вільні у своїх вчинках від радянського виховання. І оця різниця виступає в ролі тригера. Старші дратуються на те, чого самі не мають, хоча, десь в глибині душі, дуже хотіли б.

Я вважаю, на основі усіх наведених вище висновків, мета і завдання даної дипломної роботи є виконаними. Посібники з домашнього господарювання є цінним та багатими джерелами інформації щодо життя та устрою суспільства, і не тільки. Книги по домоведенню невинуватено ігноруються науковою спільнотою, що обов'язково має бути виправлено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Джерела:

- 1) Cambra F. P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. Barcelona : Ediciones Petronio, 1975. 291 p.
- 2) Азбука домашнього господарювання, Видання 4-те, виправлене, Видавництво «Техніка», Київ, 1978, 367 с.
- 3) Бунина, Нечипорук, Сайко Домоводство. Учебник для 5-7 классов восьмилетней школы (на украинском языке), книжкова друкарня «Комуніст», Харків, 1966, 175 с.
- 4) Відомості Верховної Ради УРСР, 1961 р., N 25, с. 292. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-09#Text> (31.05.2023)
- 5) Всесоюзная перепись населения 1939 г. Распределение городского и сельского областей союзных республик по национальности и полу. г. Киев. // РГАЭ РФ (быв. ЦГАНХ СССР), фонд 1562, опись 336, Д.Д. 966-1001 ("Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам"), Д.Д. 256-427 (табл. 26 "Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов") — [Електронний ресурс]. — Режим доступу http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=216
- 6) Выступление заместителя председателя Бюро ЦК КПСС по РСФСР А.Б. Аристова на пленуме Рязанского обкома КПСС 6 января 1961 г — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140204023220/http://www.socialsciences.manchester.ac.uk/disciplines/politics/research/SovietProvinces/documents/Plenums/Plenum3.pdf> (31.05.2023)

- 7) Декрет ВЦВК про страхування на випадок хвороби 22 грудня 1917 р. (4 січня 1918 р.) — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/17-12-22.htm> (31.05.2023)
- 8) Державний архів Львівської області, ф. 3136, оп. 1, спр. 7, 1969 I-XII, Редакція районної газети «Соціалістичний шлях», Нотатки слідчого / Свідок і закон
- 9) Державний архів Львівської області, ф. 3136, оп. 1, спр. 7, арк. 108, Ідейна зброя партії // Соціалістичний шлях. №52 (2275). Мостиська, 1969, с. 2
- 10) Друга сесія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету XVI скликання, 1-9 лютого 1936 Стенографічний звіт. М., 1936. Бюлл. 5. С. 10; Робітниця. 1935. № 13. С. 7.
- 11) Книга о вкусной и здоровой пище, Изд. «Пищевая промышленность», Москва, 1965, 447 с.
- 12) Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.77
- 13) Корабельников, Кычакова Пять миллионов, Техника - молодёжи 1957-01, с. 21-22 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zhurnalko.net/=наука-i-tehnika/tehnika-molodezhi/1957-01--num21> (31.05.2023)
- 14) Маасс Я., Реферовская М. Современная квартира. Планировка и оборудование, Издательство Аркады, Варшава, 1963, 237 с.
- 15) Могилевська С. Ця книжка для вас, дівчатка! 3-тє видання, Веселка, Київ, 1987, 247 с.
- 16) Носкова Е. Домашнее хозяйство. Сборник статей по вопросам рационального ведения домашнего хозяйства и кулинарии. Л. Изд-во «Красная газета», 1929г. 240 с.
- 17) Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1947. № 2. с. 7–11.
- 18) ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1895. – Арк.125 зв.

Література та інтернет джерела:

- 1) Eaton K.B. Daily life in the Soviet Union, Greenwood Press, London, 2004, 320 p.
- 2) Recycling Oxford Learner`s Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/recycling#:~:text=recycling-noun,they%20can%20be%20used%20again> (31.05.2023)
- 3) Upcycling Cambridge Dictionary Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/upcycling> (31.05.2023)
- 4) Walter J.Wesses Economics / The business cycle, Barron's Educational Series, Inc. Third Edition. New York. 2000.
- 5) Блохин Ю. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-I) / Україна після другої світової війни // На українському терені. — Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. — Т. 2. — с. 591-600. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/eui051.htm> (31.05.2023)
- 6) В большинстве аптек нет почти ничего // Журнал «Коммерсантъ-Власть», № 40 (894), 11.10.2010
- 7) Голубничий В. П'ятирічки Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). — Париж, Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — с. 2414-2430. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii182.htm> (31.05.2023)
- 8) Градскова Ю.В. «Обычная» советская женщина - обзор описаний идентичности. М., Sputnik+, 1998 (дополнено и исправлено в 2000 г.) — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/yYBT9> (31.05.2023)

- 9) Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил Г85 СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование/В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. — М.: Воениздат, 1993. 415 с.
- 10) Директор Київського Педагогічного Інституту, заступник наркома освіти, згодом заступник міністра освіти УРСР (1944 — 1955).
- 11) Е. А. Осокина За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. 3-е издание. Новое литературное обозрение. Москва. 2022 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/546564> (31.05.2023)
- 12) Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т.2. — 608 с.
- 13) Елена Осокина СССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов: хроника начавшегося голода — [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<https://web.archive.org/web/20160304131717/http://his.1september.ru/1999/his20.htm> (31.05.2023)
- 14) Залізна завіса — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://histua.com/slovník/z/zalizna-zavisa> (31.05.2023)
- 15) Каганов Юрій. Конструювання «радянської людини» (1953 - 1991): українська версія / Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
- 16) Капіталізм. Суспільний лад, що приходить на зміну феодалізму, остання класово антагоністична суспільно-економічна формація, заснована на приватнокапіталістичній власності на засоби виробництва й на визиску власниками цих засобів — капіталістами найманої праці трудящих. // Академічний тлумачний словник— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [тут](#) (22.12.2022)

- 17) Кара-Мурза Советская цивилизация. Кн. 2. От Великой Победы до наших дней, 2002.
- 18) КАРТКОВА СИСТЕМА, карткова система в УСРР в 1919–1921 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kartkova_systema (31.05.2023)
- 19) Кітч - Великий тлумачний словник сучасної української мови словник — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://slovoedia.org.ua/93/53402/890215.html> (31.05.2023)
- 20) Комунізм. Вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму й ґрунтується на усупільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм — безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: «від кожного — за його здібностями, кожному — за його потребами». Комунізм є найвищий ступінь розвитку соціалізму, коли люди працюють з усвідомлення необхідності працювати на загальну користь // Академічний тлумачний словник— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/komunizm> (31.05.2023)
- 21) Крупина В. Боротьба з неробами в Україні — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/LVaYq> (31.05.2023)
- 22) Кромф І. Страх і ненависть у СРСР: як насправді жилося в «золоту епоху радянської стабільності» — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukrainer.net/srsr-naspravdi/> (31.05.2023)
- 23) Кульчицький С.В. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.. [Електронний ресурс] – Режим

- доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_ek_p_NEP
(31.05.2023)
- 24) Кульчицкий С.В. СРСР, Радянський Союз — [Електронний ресурс].
– Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=SRSR>
(22.12.2022)
- 25) Левада Ю.О «Человек советский»: проблема реконструкции
исходных форм // Мониторинг общественного мнения:
экономические и социальные перемены. 2001. № 2
- 26) Личман Экономическая стратегия КПСС и тенденции развития
индустрии Урала (1965-1985), Свердловск, 1990.
- 27) Лук'янюк В. Жіноче виборче право — [Електронний ресурс]. —
Режим доступу: <https://cutt.us/ANQeA> (31.05.2023)
- 28) Лысков Д. «Сталинские репрессии». Великая ложь. Изд. Яуза, 2009
- 29) М. Булгаков Собачье сердце Харьков, «Фолио», 2004, 324 с.
- 30) Марочко В.І. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
В УСРР/ УРСР // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком /
Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії
України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл.. [Електронний
ресурс] – Режим доступу:
<http://www.history.org.ua/?termin=Kolektyvizaciya> (31.05.2023)
- 31) Мартюшов Промышленные рабочие Урала в 1955-1985 годах,
Екатеринбург, 1999.
- 32) «Мусорная тема» в СССР: как пионеры с «Королевой Марго» дерево
спасали Dictionaries — [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<https://cutt.us/z0FIO> (31.05.2023)
- 33) Народное благосостояние. Тенденции и перспективы / отв. ред. Н.М.
Римашевская, Л.А. Оников. М.: Наука, 1991.
- 34) Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. — М.:
Издательская группа ИНФРА • М — НОРМА, 1997. — 652 с.

- 35) Новикова Л. А. Механизмы психологической защиты личности в условиях тоталитарного режима. Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. 2010. Т. 105, №3.
- 36) О.О. Лаврут Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років // Розділ 5 Школярі в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років, Вінниця, 2021.
- 37) Одяг в СРСР. Як у людях вбивали індивідуальність. Фільтр-національний проєкт з медіаграмотності — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://filter.mkip.gov.ua/odyag-v-srsr-yak-u-lyudyah-vbyvaly-indyvidualnist/> (31.05.2023)
- 38) Потери Украины во Второй мировой войне [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20130327085102/http://ukrainestory.ru/poteri-ukrainy-vo-vtoroj-mirovoj-vojne.html> (останній перегляд: 16.04.2023)
- 39) Пятирічка - Пятирічний план розвитку народного господарства СРСР; період, охоплений цим планом. // Академічний тлумачний словник — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/p.jatyrichka> (31.05.2023)
- 40) Разорина Л. М. К определению содержания понятия «личность» в советской психологии. Вопросы психологии. 2005. №1.
- 41) Сбор макулатуры в советское время: как это было на самом деле — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cutt.us/o4UY2> (31.05.2023)
- 42) Соціалізм. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізмові, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією. // Академічний тлумачний словник— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/socializm> (22.12.2022)

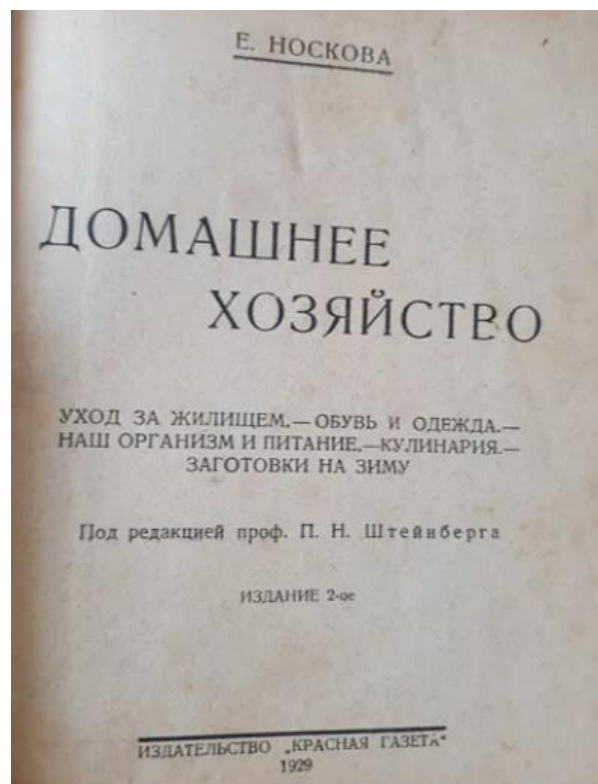
- 43) СРР / Савчук І.Г. // Словник суспільної географії. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://goo.su/m7Gw3v> (22.12.2022)
- 44) СССР во второй половине 1980-х голода — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://web.archive.org/web/20110318004627/http://malchish.org/lib/history/sssr_1980.htm (31.05.2023)
- 45) Сталин И.В. Сочинения. – Т. 16. – М.: Издательство “Писатель”, 1997.
- 46) Трофимов А. В., Вельбой М.А. Проблема товарного дефицита в СССР 1980-х годов в современной историографии право — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-tovarnogo-defitsita-v-sssr-1980-h-godov-v-sovremennoy-istoriografii> (31.05.2023)
- 47) Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина].—2-е изд.— М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008.
- 48) Фрідріх Енгельс. Походження родини, приватної власності й держави. — Харків: Державне видавництво України, 1925.
- 49) Шевцова С. Диво-ковбасі по 2.20 і не тільки, присвячується, або Про СРСР без політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3238713-divokovbasi-po-220-i-ne-tilki-prisvacuetsa-abo-pro-srsr-bez-politiki.html> (31.05.2023)
- 50) Шнейберг Л. Я. , Кондаков И. В. Литература XX в. Русская литература // От Горького до Солженицына: пособие по литературе для поступающих в вузы. - М. : Высш. Шк. , 1994.
- 51) Шубин А.В. Социальная структура СССР в канун перестройки / Отечественная история, 1997, №4.

- 52) Юкина И. Русский феминизм как вызов современности, Изд. Алетейя, 2007.
- 53) Ясній О. Розлучення по-радянськи, або Як берегли здорові сім'ї в СРСР — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zorya.org.ua/obshhestvo/rozluchennya-po-radyanski-abo-yak-beregli-zdorovi-simi-v-srsr/> (31.05.2023)

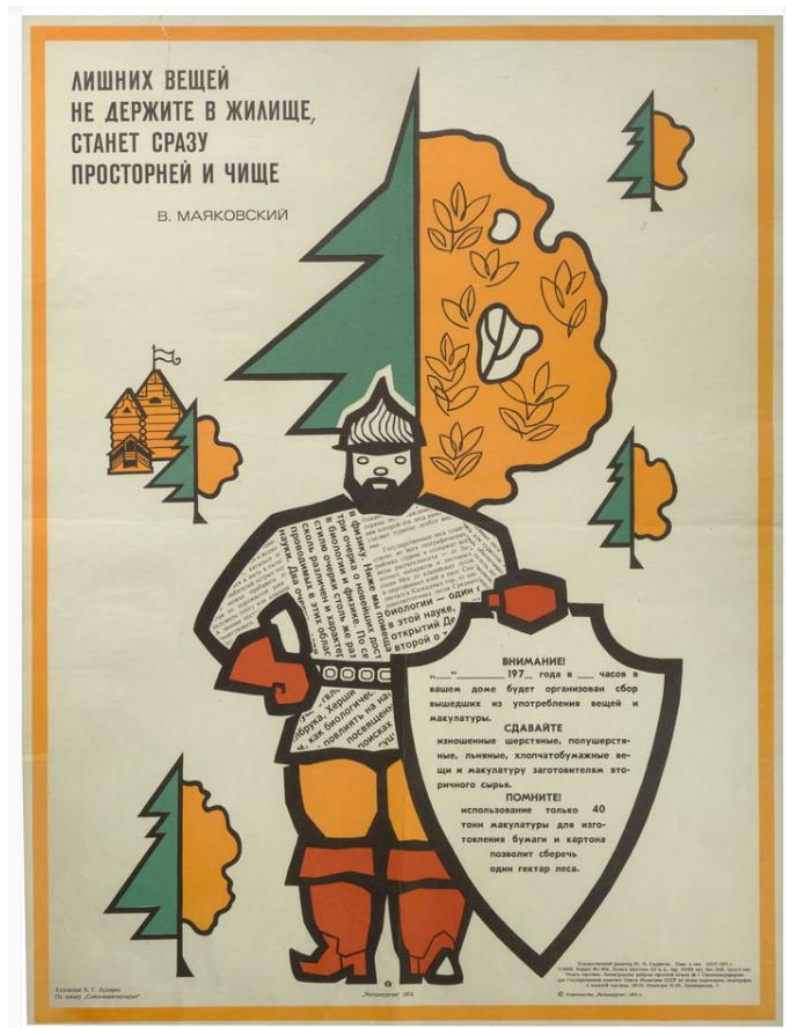
ДОДАТКИ



Додаток 1. Книжкова бібліотека. Приватна власність Добаріної Людмили.



Додаток 2. Книга по домоведенню, датована 1929 роком



Додаток 3. Плакат-оголошення про збір макулатури, інших речей, та збереження лісу.

Художник - Дударев Борис Георгійович.

Автор тексту – Володимир Маяковський.

Ленінград. Видавництво "Металургія". 1974 рік.



Додаток 4. Плакат-агітація про здавання виробів у спеціальні пункти прийому.
1961 рік